

ASİF HACILI

AXISQALI AŞIQ
MOLLA MƏHƏMMƏD SƏFİLİ

Bakı – Mütərcim – 2014

Redaktoru: Etimad Başkeçid

Asif Hacı. Axısqalı Aşıq Molla Məhəmməd Səfili.
Bakı: Mütərcim, 2014. – 84 s.

Kitabda Axısqa mahalının Koblıyan (Altunqala) bölgəsinin (indiki Adıgün rayonu) Pulate kəndindən Aşıq Molla Məhəmməd Səfilinin həyat və yaradıcılığından bəhs olunur, əsərlərindən nümunələr verilir.

Asif Hacı. Ahıskalı Aşık Molla Muhammed Sefili.
Bakü: Mutercim, 2014. – 84 s.

Kitabda Ahıskanın Koblıyan (Altunkala) bölgəsinin (şimdi Adıgön ilçesi) Pulate köyündən Aşık Molla Muhammed Sefilinin həyatı və əsərlərindən bəhs edilməkdədir, əsərlərindən nümunələr verilmişdir.

H $\frac{4702000000}{026}$ 32-14

© Asif Hacı, 2014

İÇİNDƏKİLƏR

Ön söz/5

Həyatı/8

Axısqa aşiq mühiti və Səfili.

Axısqa mahalı və Kobliyan bölgəsinin qısa tarixi.

Caklılar sülaləsi – Altunqala bəyləri. Kobliyan bölgəsinin coğrafiyası, təbii şəraiti və sakinlərinin həyat tərz. Fridrix Martin fon Bodenştedt, maarifçilər Şərif Sultanov və Rza Şahvələd Kobliyan haqqında.

Kobliyan mahalının mənəvi mühiti, etnoqrafiyası, folklor dünyası.

Pulate kəndi xatirələrdə. Pulate rəvayətləri və inanclar.

Səfilinin uruğu olan Kuşolar nəsl. Səfilinin uşuqluğu.

Aşiq, təbib, üləma kimi formalaşması və taleyi.

Yaradıcılığı/18

Səfilinin yaradıcılığında aşiq və klassik poeziya ənənəsi.

Səfili “Koroğlu”nun ifaçısı kimi. Hacı Zeynalabdin Tağıyevlə münasibəti, ona həsr etdiyi şeir. Axısqaanın tarixi, çar işğalı və erməni terroru haqqında əsərləri. Vətənpərvərlik mövzusunda əsərləri. Kobliyan köylərini təsvir edən “Kobliyan kövlərinə olan qoşma”sı.

Deyişmələri. Fəlsəfi-lirik məzmunlu əsərləri.

Dövrünün mədəni və aşiq mühiti ilə əlaqəsi.

Davamçıları.

Şeirləri/26

Kürbət; İlahi (Yatarlar); Fələk (Ey yalançı çərxu-qəddar);

Bəni; Cami; 1915-ci il Ardahan-Axisxa-Kars kirğininə; Camican; Yatarlar; Fələk (Bir hüçüdüm başdan başa varmadı); Tək-tək;

Dərdimi; Bənzər; Yaxşidür (Gör nədən yaratdı yaradan bəni);

Yaxşidür (Qadir məvləm...); Oğul; Yaxşidür (Eşq səfili...);

Yaxşidür (Bir məclisə varanda...);

Ağlasın; Nə gözəl uymış.

Dastanları/39

Pulateli Molla Məhəmmədin Kobliyan kövlərinə olan qoşması;
1918-1919 savaşı və Kobliyan dastanı.

Deyişmələri/48

Molla Məhəmməd Səfili və dəyirmançı İbrahimin dastanı; Xasta
Hasanın Aşıq Səfili ilə dəyişməsi

Əlavələr/56

Dəmirali Kuşu (Ne bilir; 57 illik Ahiska və ahiskalının dramı);
İlim şahzadəyev (Haxlıma gəldi; Aşığın nəvəsi şair İlim Şahzadəyevin
babası Məhəmməd Səfili haqqında xatirələri)

Toplayıcılar/66

Adlar/67

Qeydlər/71

ÖN SÖZ

*Der Səfili, bax camiya
...Hax yoluna köprüdür bu.
Aşıq Məhəmməd Səfili*

Türk dünyasının böyük söz ustadı Aşıq Məhəmməd Səfilinin yetişdiyi Axısqa yörəsi ən qədim vaxtlardan şeir-sənət yurdu olmuşdur. Bu torpaqlarda Aşıq İrfani, Aşıq Gülləli, Aşıq Qərib, Xasta Hasan, Aşıq Şenlik, Aşıq Öməriy, Aşıq Nuru, Aşıq Üzeyir Fəqiri, Aşıq Zülali, Aşıq Əmrəhi, Aşıq Səfili kimi böyük sənətkarlar saz çalıb söz söyləmişlər.

Bu qədim türk ulusunun el sənəti min illərin yaddaşından gəlir. Nurani qocalar indiyədək şaman oxumalarına bənzər sirli duaları, Qorqud və Koroğlu rəvayətlərini, Yunis İmrə, Qaracaoğlu, Dadaloğlu, Qurbani söyləmələrini unutmamışlar. Sürgün, ayrılıq və əzablar içində bu zəngin xəzinənin necə qorunması adamı heyrləndirir. Bunu yalnız türk ruhunun ölməzliyi və böyüklüyü kimi anlamaq olar.

Axısqa folklorunda bizim çağda, qərqlikdə yaranmış əsərlər də çoxdur. Son illərdə ulu ustadların sənətini yeni nəsil davam etdirir. Məlik dədə, Kibar dədə, Əhməd dədə, Aşıq Ələddin, Aşıq Qafur, Aşıq Ömər, Gülcən nənə, Göyərçin nənə kimi söyləyicilərin, Mürtəz dədə, Zarzimalı Aslan, Cabir Xalidov, Fəhlül, Zeynül Yektay, Şimşək Sürgün Kaxaretli, Əli Paşa Veysəloğlu, Güləhməd Şahin, Şahismayıl Adıgünlü, İlyas İdrisov, Mehیار Əhmədoğlu, İlim Şahzadəyev, Məhəmməd Paşaliyev, Müsəddin tək el şairlərinin altun kəlmələri, davulçu Mərdalı, zurnaçı Mehri, zurnaçı Əmirşah, davulçu Şahbaz, zurnaçı Şəhmərdan, qavalçı Əhməd, Müdir, Yunis, Məvlüd, Nürəddin, Mikayıl, Zülfüqar, Lətif, Osman kimi istedadlı müğənnilərin yanıqlı sədələri, rəqs və teatr qruplarının çıxışları xalqı birləşdirir və bir millət kimi yaşadır.

Milli mətbuat, məktəb, ərazi birliyindən məhrum olan Axısqa elinin qəriblik həyatında xalq sənəti müstəsna rol oynayır, milli varlığı, etnik yaddaşı qoruyan önəmli qüvvə kimi inkişaf edir. Axısqa türklərinin çağdaş folklor və ədəbiyyat nümunələri türk dünyasının faciəli günlərinin yadigarıdır, türk ruhunun əbədiliyinə böyük abidədir. Qəhrəman bir xalqın ağrıları, dəyanət və ümidləriylə dolu bu folklor ümumtürk mədəniyyətinin şanlı və mənalı səhifələrindən biridir.

Sürgündən sonra Orta Asiya, Qafqaz və Rusiyanın müxtəlif bölgələrində məskunlaşmış Axısqa türklərinin milli ruhunu, birliyini qoruyan, onları vətənə bağlayan əsas amil məhz xalq sənəti, folklordur. Janr etibarilə zəngin olan Axısqa türk folkloru bir çox cəhətdən diqqəti cəlb edir. 1944-cü il sürgünündən sonra bu soydaşlarımızın milli yazılı ədəbiyyatı inkişaf etdirməyə obyektiv imkanları olmadığından folklor mədəni həyatın əsas formalarından birinə çevrilmişdir. Buna görə Axısqa folkloru günümüzdə qədər canlılığını qoruyub saxlamış və dinamik sosial-mədəni amil olmuşdur. Xalq ənənəvi mədəni mühitini gündəlik həyatında, xəyal və düşüncəsində yaşadır və özü də bu mühitin içində yaşayır. Axısqa folklorunda qədim ənənəylə bərabər müasir tarix, sürgün dövründəki mədəni əlaqələr, dil təmasları, yazılı ədəbiyyatın təsirləri dərin iz buraxmışdır. Bütün bunlar Axısqa folklorunu tədqiqatçı üçün olduqca maraqlı estetik-mədəni fenomenə, Anadolu-Qafqaz-Türküstan regional əlaqələrini, eyni zamanda türk-gürcü əlaqələrini əks etdirən zəngin mənbəyə çevirir.

Axısqa türk folkloru janr baxımından da çox əlverişlidir. El arasında müdrik kəlamlar, qədim dualar, manilər, deyimlər, ağıllar, şaka-yerennüklər, türkülər, qoşmalar, nağıllar, mifik rəvayətlər, dastanlar, dəstənlər¹ geniş yayılıb. Sənətlər, herslatmalar, tapmacalar, şaşırtmalar, nənnilər, oyunlardan ibarət uşaq folkloru da bir aləmdir.

Axısqa elində qorunmuş folklor nümunələrinin böyük əksəriyyəti ümumtürk mədəniyyəti üçün yeni və orijinaldır. Əfsus ki, dünya mədəniyyətini belə zənginləşdirə biləcək Axısqa türk folkloru, o cümlədən aşiq mühiti bu vaxta qədər sistemli şəkildə öyrənilməmişdir.

Axısqa türklərinin milli kimlik şüurunda, etnik mədəniyyətində mühüm yer tutan ustad sənətkarlardan biri Koblıyanlı Aşiq Molla Məhəmməd Səfilidir.

Dərin bilikli, fitri istedadlı, əqidəli şəxs olan Səfili Xocanın yaradıcılığı ilahi mətləblərdən, həyat fəlsəfəsindən, xalqının taleyindən ayrılmazdır. Həyatı boyu ədalət və sülh, azadlıq və səadət axtarışında olmuş Səfili böyük sənətkar və üləmadır, haqq yolunun yolçusudur.

Lakin türk dünyasının bu böyük şəxsiyyətinin həyat və yaradıcılığı, demək olar ki, öyrənilməmiş, əsərləri tam toplanıb dərc olunmamışdır². Bu istedadlı sənətkarın və mütəfəkkirin yaradıcılığının tədqiqi, əsərlərinin dərci həyatını vətəni, xalqı, imanı yolunda qurban vermiş ulu ustadın ruhu qarşısında mənəvi borcdur.

HƏYATI

*Der Səfili, bunca işlər qayırdun,
Həsərət qoyub can cigərdən ayırdun,
Bu ayrılığı bizə haqdan buyurdun,
Yandurdun gülümi soldurdun, fələk
Aşıq Məhəmməd Səfili*

Axısqa-Çıldır obalarında ulu Qorqud sənəti – aşıq yaradıcılığı qədimdən geniş yayılıb. Göyçə, Borçalı, Təbriz, Gəncəbasarlarla bərabər, Axısqa mahalı ozan-aşıq sənətinin əsas ocaqlarından olub³. Bu torpaqlarda türk aşıq sənəti o qədər zənginmiş ki, gürcülər, urumlar, yəhudilər də aşıqlıq etmiş, türk sazı çalıb, türk gözəlləmələri oxumuşlar. Axısqa elində yeni və variant dastanlar – «Beg Bögrək», «Arzu və Qənbər», «Yaralı Mahmud», «İbrahim və Aslan şah», «Alı-xan və Pəri», «Dərviş Ələmi», «Lətifşah», «Öməri» kimi onlarla ozan boyları söylənib. Buralarda «Koroğlu», «Əsli-Kərəm», «Aşıq Qərib», «Şah İsmayıl», «Qurbani» kimi ümumtürk dastanları da dillər əzbəri olub, bəzi mətnlər variantlaşıb, bəzi motivlər isə yalnız Axısqada qorunub saxlanıb. İxtiyarların dediyinə görə, bu yurdda adı dillər əzbəri olan ustad şair və aşıqlar – Axısqalı Gülali Xoca, Aşıq Qərib, Axıləkəli Xasta Hasan, Aşıq Şenlik, Koblıyanlı Aşıq Məhəmməd Səfili, Aşıq Üzeyir Fəqiri, Posxoflu Aşıq Zülali (Qara Zülali), Aşıq Rəğibi, Aşıq Əmrahi, Vanlı Oruc, Axısqalı Mahmud Çirkini, Molla Xəlis, Azqurlu İsmayıl Əfqan, Aşıq Seyfi, Heydər bəy, Dəli Tamı, Qul Əhməd, Adıgünlü Ömər Əfəndi⁴, Axısqalı Pir Məhdi, Xırtızlı Sevdayi, Axıləkəli Daşdəmir, Axısqalı Pərtəv Bəy Qorxan, İsgəndər Nihani, Axısqalı Şəhri Əfəndi, Azqurlu İsmayıl, Aşıq Nuru, Aşıq Balakəşi, Aşıq Məftuni, Aşıq Balabəy, Çanaq Əhməd, Dərviş Ələmi, Firaği, Topçioğlu, Səfil Kamil, Aşıq Murad, Aşıq Nəcəf, Aşıq Nəcib, Aşıq Şavqi, Aşıq Bayram,

Aşıq Əvəz, Aşıq Mirsis, Aşıq Qəhrəman, Aşıq Pirverdi, Aşıq Müştəqi, Kobliyanlı Çərkəzoğlu, Hanaklı Molla Dur-sun Məhzuni, Usta Polad, Aşıq Ruhani, Dəli Yusif, Aşıq Aslan, Aşıq Qaragöz, Aşıq Zeyin, Aşıq Pəktayi, Səfil Lado, Aşıq Eto, Aşıq Ülfəni, Aşıq Rəqibi, Aşıq Şükrü, Aşıq Sə-mayi, Aşıq Binəli və başqaları imiş.

Axısqa qocaları indiyədək Yunus İmrə, Qaracaoğlu, Qurbani, Şenlik, Sümmani, Ələsgərin söyləmələrini yaddaş-larında saxlamışlar. Ən əsası, ağlasığmaz soyqırımı, təqiblər içində Axısqa elinin aşiq sənəti özü indiyədək yaşaya bil-mişdir! Aşıq sənətini Axısqa elində bizim günlərdə yaşat-mış nurlu insanlar – sinələri sözlə dolu Mürtəz dədə, Məlik dədə, Kibar dədə, Abdulməhsün dədə, Səkinə nənə, Əhməd dədə, Ömər dədə, Bayram dədə, Qafur dayı, Cabir Xalidov, Həcər Dədəyeva, Nəcihə Əhməd qızı kimi ağsaqqal və ağ-birçəklərdir. Ulu sözləri, havaları yaddaşlarında yaşatmış bu müdriklər ozan ruhunu, aşiq sənətinə məhəbbəti cavanlara aşılaya bilmişlər.

Təqdim etdiyimiz bu kitabda Axısqa türklərinin böyük sənətkarı Kobliyanlı Aşıq Molla Məhəmməd Səfili haqqında məlumat və yaradıcılığından nümunələr verilib.

Səfili təxəllüslü Aşıq Molla Məhəmməd Yusif oğlu (Yusifzadə) Kuşoyev (Matos xoca) Axısqa mahalının Kob-liyan (Altunqala) bölgəsinin (indiki Adıgün rayonunun) Pulate kəndindəndir. Kuşogillər taxımından⁵ olan Molla Məhəmməd Səfili 1870-ci ildə anadan olmuş⁶, 1937-ci ildə mollalığına görə siyasi repressiyaya məruz qalmış, naməlum yerə sürülmüşdür. Bu ildən sonra ondan heç bir səhih xəbər gəlməmişdir. Vəfat tarixi və yeri dəqiq məlum deyil. 1930-cu illərin axırlarında Sibirdə (Maqadanda) güllələndiyi haq-qında müəyyən məlumat var. Səfilinin nəvəsi İlim Şahzada-yev aşığın məzarının Buxarada, Dərbənddə, Sibirdə olduđu-nun da söyləndiyini bildirir. Aşığın Orta Asiyada yüz yaşa-can yaşadığı, ömrünün sonlarında gözlərinin tutulduğu da

deyilir. Lakin gerçək faktlar Səfilinin 30-cu illərin axırlarında güllələndiyini təsdiqləyir.

Aşığın yaradıcılığı məzmun və formaca dogma yurdunun tarixindən, mədəniyyətindən, təbiətindən qaynaqlanır. Bu ərazinin tarixi türklüyün tarixindən ayrılmazdır. Ən qədim dövrlərdən türklər buraların hegemon toplumu olmuş, orta əsrlərdə isə, Caklılar sülaləsinin – Altunqala bəylərinin başçılığı ilə müstəqil dövlət – Axısqa bəyliyi (atabəyliyi) qurmuşlar⁷.

Caklı qıpçaq sülaləsinə Altunqala bəyləri və Kobliyan bölgəsinə Altunqala deyilməsi bu ərazidə yerləşən məşhur tarixi abidənin, Altunqalanın adından gəlir. Dəniz səviyyəsindən 1700 metr yüksəklikdə yerləşən, beləliklə, Kobliyan vadisindən 500 metr yuxarıda ucalan bu əzəmətli qala XIII əsrin axırlarında və ya XIV əsrin əvvəllərində tikilib. Əlçatmaz zirvədə qərar tutmuş əsrarəngiz Altunqala uzun müddət bölgənin əsas hərbi istinadgahlarından olub, sovetlər gələndən sonra bir müddət həbsxana kimi istifadə edilib⁸.

Qeyd edək ki, bu qalanın tikildiyi dövr yerli türklərin yeni mərhələdə öz müstəqil dövlətçiliklərini yaratdıqları zamanla bağlıdır. Cənubi-qərbi Qafqazda əsas mərkəzi Borçalı və Axısqa-Axıləkək olan, gürcü mənbələrində «Didi Turkoba» (Böyük Türküstan)⁹ adlandırılan türk ellərinin hərbi-siyasi qüdrəti XIII əsrdə elə güclənir ki, İlhanlılar dövründə, 1267-ci ildə, İlhan xaqanı Abaka xanın (1265-1282) dəstəyi ilə türklər Axısqanın Gürcüstandan asılılığına son qoyur və paytaxtı Posxov yaxınlığında Caksu qəsəbəsi olan Samshi qıpçaq bəyliklərini elan edirlər. Hülakilər dönməndə Axısqanın qıpçaq bəyləri, xüsusən Sərkis Caklı və 1285-ci ildə onun ölümündən sonra oğlu Beka (Böke) öz bəyliklərinin müstəqilliyini və ərazilərini genişləndirir. Caklı sülaləsinin davamçıları, xüsusən Ağbuğa bəyin hakimiyyəti (1444-1451) dövründə atabəylik möhkəmlənir. Caklılar (Altunqala bəyləri) sülaləsi Axısqada həmişə böyük nüfuz sahibi olur,

bu sülalənin nümayəndəsi Osman Sərvər Atabəy XX əsrin əvvəllərində Axısqa türklərinin milli qurtuluş savaşına öndərlik edir¹⁰.

Bu dövrlərdə qıpçaqların xristian qismi də islamı qəbul edir. Əsası 1267-1268-ci illərdə qoyulmuş Samshi bəyliyi müəyyən dövrlərdə zəifləyərək müxtəlif xanədanların (gürcü monarxiyası, Çingiz xan və İlخانlılar, Teymurləng, Çobanlılar, Calayirlilər, Ağqoyunlular, Qaraqoyunlular) təsir dairəsinə düşsə də, 1578-ci ildə Osmanlı fəthinə qədər faktiki müstəqilliyini və türklüyünü saxlamış, Axısqa bəyliyi, gürcü mənbələrində isə Saataqo, Samshi Saatabaqo (Atabəylər yurdu, Samshi Atabəyliyi) kimi tanınmışdır. Beləliklə, Axısqa XIII-XVI əsrlərdə 310 il özünü idarə etmiş, geniş ərazilərə hökm edən, xaricə ekspansiya gücü və islam-türk mədəniyyəti olan müstəqil bəylik kimi tarixə düşmüşdür. Osmanlı dövrü isə yerli türklərin mədəni-iqtisadi yüksəliş mərhələsi olur.

Səfilinin doğma yurdu Koblıyandakı Altunqala da Axısqa bəyliyi və sonradan Axısqa paşalığının hərbi sistemində müstəsna rol oynayır və məhz buna görə bu bölgəyə bəzən Altunqala bölgəsi də deyilir.

Koblıyan bölgəsi Altunqala, Zanav qalası kimi qədim qalalardan başqa, digər tarixi abidələrlə də zəngindir. Zedibanda Baratlı came, Xeroda Xmıroğulları camesi kimi bir çox məscidlər sultanın xüsusi fərmanı (hüccəti) ilə tikilibmiş. Ude camesi üzərindəki yazıdan bu məscidin 1338-ci ildə tikildiyi məlum olur. Xerolu Poteləgillərdən Məlik dədə (1906 təvəllüd, Saatlıda Şirinbekdə yaşayırdı) danışdı ki, Xmıroğulları bəyi sultandan hüccət gətirib kəndlərində came tikdirmişdi, Xmıroğulları camesi adlanırdı, bu hüccətə görə sultanlar bizdən xərac almazdı. Xeroda 40 övliya yatan türbəlik vardı. Məlik dədə Xeronun aşırıq yurdu olduğunu söyləyirdi.

Bu ərazilərin coğrafi şəraiti də öz zənginliyi və unikallığı ilə seçilir. Adıgün, Abastuman, Pulate, Varxan, Zanav,

Ude, Arzne, Kaxaret, Qomoro, Entel, Qorqul, Dersel, Bolacur, Çeçla, Kikinet, Qortuban, Qaratuban, Zarzima, Smada, Lelvan, Apiyet, Zediban, Heveşen kimi bir çox türk kəndləri olan Kobliyan-Altunqala bölgəsi səfalı, mənzərəli və bərəkətli dağlıq ərazidir. Bu bölgədən başlayan saf sulu Kobliyan çayı axıb Axısqa'nın qərbindən keçir¹¹.

Təbii-coğrafi mühit, iqlim axısqaqlarının həyat tərzinə dərinlən təsir etmişdir. Dağ aləminin yaşayış üçün çətinliyi, iqlimin sərtliyi, eyni zamanda təbiətin ecəzkar gözəlliyi türklərin xarakterini də müəyyənləşdirmiş, onlara əsl kəndli dəyanəti və inadı, zəhmətsevərlik, yorulmazlıq, özünə inam, müstəqillik, sülhsevərlik aşılarmışdır. Axısqa türklərinin təbii müdrikliyi, təmkinli qururu, mərdliyi, ləyaqəti, müsafirsevərliyi əsl dağlı xarakterinin təməl daşlarıdır. Axısqa mahalının, o cümlədən Kobliyan bölgəsinin sakinləri türk mənəvi dəyərlərinə sadıq, mənən saf, imanlı, halal, zəhmətkeş insanlardır. Bir çox səyyahlar, qonşular, qonaqlar türklərin ali-cənablığına, mərdliyinə, mədəniyyətinə şahidlik etmiş və bunu öz xatirələrində yazıya almışlar.

Adıgün, Suxul kəndləri məşhur ədib, tərcüməçi Fridrix Martin fon Bodənştedtin xatirində qalıb. Məşhur şair Mirzə Şəfi Vazeh Adıgünlü Ömər Əfəndini özündən sonra ən böyük şair hesab etmiş, «mən olmasam, sən müəllimin o olmalıdır» deyərək, Bodənştedtə onunla görüşməyi məsləhət bilmişdir. Axıləkək, Abastuman, Aspidza, Axalsixdən keçmiş Bodənştedt ruslardan sonra türklərin çox hissəsinin bu gözəl yerləri tərk etdiyini və onların yerini Türkiyədən gəlmiş ermənilərin tutduğunu yazır. Kəndlərin, xüsusən Suxulun gözəlliyindən, məscidlərindən danışır. Adıgünlü Ömər Əfəndi ilə görüşünü, ustalıqına, müdrikliyinə heyran qaldığı ev sahibinin qonaqpərvərliyini, onunla şərləşməsinə, əfəndinin ona atasının və babasının şərləri toplanmış dəftəri, zərif tütün kisəsi hədiyyə etdiyini nəql edir¹². Təəssüf ki, bu dəftərlərin taleyi məlum deyil.

Adıgündə 1932-ci ildən bir müddət dərs demiş Azərbaycan maarifçisi, qocaman müəllim, el ağsaqqalı Şərif Sultanov türk kəndlərinin təbii gözəlliyini, insanların mənəvi saflığını yaxşı təsvir etmişdir: «Doğrudan da, Adıgün dünyanın cənnəti, ucsuz-bucaqsız meyvə bağları, dağlarının döşləri yaşıl şam meşəsi, soyuq sulu çeşmələr, sağlam bədənli, mehriban, əməksevər insanlar, çadralı növrəstə qızlar, ismətli gəlinlər, ağbirçək nurani qadınlar (türklər qadına qarı deyirlər. – Ş.S.) mənə xoş təsir bağışlamışdı. Sanki başqa bir aləmə düşmüşdüm. Bu yerin adamları oğurluq, əyrilik bilməzdilər. Qapılarda qıfıl, pəncərələrdə dəmir barmaqlıqlar, həyətlərində çəpər, hasar görmədim. Olduqca qonaqpərvər-dilər. Kəndlərə gedərkən qabağa gələr, «müsafirimiz olun» – deyərdilər»¹³.

Köblüyan mahalının mənəvi mühiti 1930-cu illərdə bir müddət Adıgündə maarif müdiri işləmiş Borçalı əsilli Azərbaycan maarifçisi və ədibi Rza Şahvələdin də dərin sevgi və marağını oyadıb. Burada işlədiyi dövrdə yerli əhalinin adətləri, rəvayətləri ilə maraqlanan Rza Şahvələd burada məşhur olan pəhləvan Xeveşenli Ali Sultanla bağlı əhvalatları toplamış və onun haqqında pyes yazmışdır. Xeveşenli Ali Sultan ədalətli, Qaçaq Nəbi kimi bir şəxs olmuş, bütün mahalda tanınıbmış. Saatlıda rastlaşdığımız Kikinetli Toromangillərdən Qafur Hüseynov danışardı ki, Xeveşenli Ali Sultan kəsiblərə kağız verərmiş – ağaya çatdırsın ki, öküz versin kasıba. Axırda Ali Sultanı tutub qandallayırlar, qapısı açıq pəncərə olub, əsgərlər yeməyə gedəndə deyir ki, papirosumu çaxmaqla, pəncərədən soldatı boğur, tufəngi alıb qaçır meşəyə, görür bir gürcü dəmirçisi gəlir, əllərinin qandalını kəsdirir, sonra ailəsini götürüb qaçır Türkiyəyə.

Səfilinin doğulub böyüdüüyü Pulate kəndi də türk ruhunun və əxlaqının dərin kök saldığı, saz-söz sənətinin inkişaf tapdığı, əski türk rəvayətlərinin, inanclarının qorunduğu qədim yurdlarımızdandır. Kəndin sakinləri qədim oğuz boyları

rından törəyən, türk-islam ruhunu yaşadan soylar olub – Qayadədəgil, Hemidağagil, Coşğundədəgil, Təmiroğullarıgil, Əcərəlilər, Dursundədəgil, Yuxalar, Qurtalar, Dırıcılar, Suro-lar, Husogil, Səfəragil, Tahirdədəgil, İşiqdədəgil, Ömürdədəgil, Kuşogil, Üzeyirlər, Durojalar, Yeqanağagil və s.

Saatlının Fətəlikəndində yaşayan Kuşogillərdən Gülcən Süleyman qızı (1910), Hemidağagillərdən Şişə Məhəmməd qızı (1930), Husogillərdən Qayat Rəhman qızı (1924), Üzeyirlərdən Alisultan Məmmədov (1924), Coşğundədəgil-lərdən Anşa İsmayıl qızı (1918) ilə 1980-ci illərdəki görüş-lərim zamanı onların doğma kəndləri Pulate haqqında söylə-diklərindən bəlli olur ki, bu türk yurdu Persat dağı, Saburtağ dağı, Samasada dağı, Qarapıvar dağı, Yalbuz dağı, Baxacax dağı, Aşağıki yayla, Yuxarıki yayla ilə əhatələnib. Kənd Naçıkev buzxanası (buzlu mağara), Pulate çərmüyü, Axaşen çərmüyü, Sabiyet dərə çərmüyü, Coç puvarı, Qara puvar, Cift puvar, Süd puvar, Gülbaxçanın puvarı, Nəsüret puvarı, Dibsiz göl, Cazi gölü ilə məşhurmüş.

Pulate çərmüyü Abastuman, Zanav¹⁴, Sabiyet, Uravel, Xeveşen, Axaşen, Arazında, Küknəlli, Aqobil çərmükləri ilə bərabər mahalın ən məşhur şəfa ocaqlarındanmış. Pulatenin isti mineral bulağı mədə xəstəliyinə, qaşıntıya, qotura əlacmış¹⁵. Bu şəfali yerlərdə mineral sularla bərabər, müa-licəvi otlardan da istifadə edilirmiş¹⁶.

Koblıyan öz bulaqları, çayları, gölləri ilə də məşhur-muş¹⁷. Sırr dolu Dibsiz göldə camışlar arabayla batıb yoxa çıxıbmiş. Ecəzkar Cazi gölündən quraqlıq olanda gedib qab-larla su gətirib çöllərə, zəmilərə, çaylara çiləyər, kəpçəxatun oxuyar, yağış yağdırarlarmış. Kəpçəxatunu adətən çocuqlar oxuyarmış. Kəndin çocuqlarının başqa əyləncələri Hocora, Qotsi, Tula, Qazıx, Qospoda, Qayışvurdi kimi oyunlarmış.

Axisqa mahalının digər yerlərində olduğu kimi, pula-telilərin də həyatını Novruz, Yılbaşı, Xıdırəlləz, Mövlud, Rəcəb, Qurban, Ramazan kimi bayramlar, «yığnax», «sıra

türküsü», «sıra oyuni», «sıra masalı», «fincan-yüzük», «sü-pürgə seyri» adlanan əyləncələr, aşıq məclisləri, nağıl gecələri süsləmişdir. Ən gözəl el adətlərindən biri «yiğnax» olmuşdur. – Yazda bir neçə yaxın kəndin adamı toplaşib dağa «tamaşaya çıxar», «yiğnax» vaxtı çalğı çalınar, cəng tutular, el-oba şənlənərdi.

Kəndin ətrafında Axaşenlər, Qostamalar, Qırıxlar, Nariya, Qıraclar, Çololar, Nakordalalar, Cuvari, Gülbaxça, Varazan, Cami, Sukuletlər kimi bərəkətli tarlalar varmış. Füsunkar təbiəti olan bu ərazidəki Qostama, Hamzula, Nakan, Nadqur, Axaşen meşələri, Gülbaxça¹⁸, Qamabaxça, Çəyürməbaxça, Ardmulbaxça kəndin bərəkəti-gözəlliyi idi. Nənəzir, nənə, gügüm, ağırça, güz, qızıl kimi armud növləri, şərbətə, qoderzə pantaları, alçası, alması, kirəzi hər yerdə məşhurmüş.

Koblıyan bölgəsində qədim rəvayətlər, əski türk və islam inancları qorunub saxlanılmış. Pulate və ətraf kəndlərin sakinləri Şəhidlər məzarlığına, Qəriblər məzarlığına, eyildən Əhmədağa türbəsinə, Aşağki məhlə məzarlığına, mum yanan Sukuletlər türbəliyinə, Molla Məhlud türbəsinə, övliya Abdul dədə türbəsinə, Lazistanlı Xoca türbəsinə, Zazola türbəsinə sitayiş edərmiş¹⁹.

Müqəddəs məzarlara qarşı hörmətsizlik edən cəzalanırmış. Saatlının Axundov kolxozunda yaşayan Pulateli Almas bibi söyləyir ki, bir dəfə babası Əhməd bir qəbir yanındakı armud dibində yuxulayır. Yuxuda ikən mübarək onu sillə ilə vurub deyir: «Qax, mum yaxacağıq, nə yatıyersən burda!» – Bundan məlum olur ki, bura övliya qəbri imiş, üstə yatmaq olmazmış²⁰.

Pulatenin sakinləri islamaqədərki türk inanclarını da yaddaşlarında bugünə qədər qoruyub saxlayıb. Bu baxımdan, Al gəməyünün mənşəyi haqqında Gülcan nənənin danışdığı rəvayət maraqlıdır. Fərqanə faciəsindən sonra Özbəkistandan Saatlı rayonunun Axundov kolxozuna köçmüş

Pulatelil Kuşogillərdən Gülcan nənə Süleyman qızı bu hadisənin onun öz nənəsinin başına gəldiyini söyləyir. Gülcan nənənin dediyinə görə, nənələri cavanlıqda hamilə vaxtı dağda imiş. Köç vaxtı hamı gedir, qardaşları nənələrini dağda yalnız qoyub deyirlər ki, bu gecə dur, şeyləri aparaq, səhər gəlib səni də götürərik. Nənəyə xəncər (qama) verirlər ki, lazım olsa, özünü qorusun. Gecə ikən nənə doğur. Sonra başını qatmaq üçün oturub corab toxuyur. Bu vaxt Al gözəl qız şəklində yuxarıdan enib gəlib oturur, odunları götürüb nənənin corab toxumağını yamsılayır. Nənə bu qızın Al olduğunu anlayır, qamanı götürüb Al qızın boynunu vurur. Alın leşindən atəş açılır. Bu külün içindən «al gəməyü» toplayırlar.

Pulatenin Molla Maqsud, Molla Əhməd, Molla Şəmsət kimi xocaları varmış. Sınıxçı Əhməd, Misli əmi məşhur təbiblərmiş. Deyilənə görə, Sınıxçı Əhmədin biliyini hökumət yoxlamaq istəyib, balqabaq, boranını tikə-tikə qırıb kisəyə qoymuşlar, o, üstədən düzüb. Qırılmış şabalıdı corab içində düzüb.

Aşıq Məhəmməd də təbiblik və cındarlıqla məşğul olarmış (aşığın bir təxəllüsü də Cindar olub, lakin əslində Molla Məhəmməd təbibliklə məşğul olub). Saatlı rayonunun Əzizbəyov kolxozunda yaşayan Celalı Səddi Əşrəfovun dediyinə görə, ilahidən vergisi olan Məhəmmədə azarlılar, əsasən, psixoloji sarsıntıları olanlar müraciət edərmiş. Molla Məhəmməd ağ nəlbəkiyə su tökər, səkkiz xırda pul atar, baxardı, gözünə xəstəyə bənzər şəkil gələrdi, sonra suya bıçaq vurur, dua oxuyardı. Xəstə bundan bayılar, sağalıb ayrılardı...²¹

Digər kəndlər kimi, Pulate xalqın yaddaşında həm də məzəli əhvalatlar, şakalarla qalır. Pulate kəndi haqqında el arasında belə bir söz gəzir: «pulatelilər savuq söbəyə sarılırlar». Deyilənə görə, Pulatedən bir nəfər şəhərdən soba alır və örtülü arabaya qoyub kəndə gətirir. Yolda soyuq düşür və

həmin adam üşüyür. Buna görə də sobanı qalayır, borusunu da arabanın pəncərəsindən bayıra çıxarır, sobanı qucaqlayıb yuxulayır. Kəndə çatana kimi soba sönmür, amma o adam ayılmır. Camaat arabanın qapısını açır, görür ki, pulateli soyuq sobaya sarılıb yatır...

Səfilinin yetişməsində ailə mühiti də böyük rol oynayıb – onun uruğu Kuşolar Kobliyanın seçilən nəsilərindən olub. Savadlı və açıqfikirli insan olan atası Yusif kiçik yaşlarından şeir yazan oğlu Məhəmmədə ilkin savad verib. Aşığın əmisi Molla Maqşud mahalın tanınmış xocalarındanmış, o da Məhəmmədin formalaşmasına təsir edib. Belə bir ziyalı çevrəsində böyüyən və fitri istedadı sayəsində çocuqluğundan biliklərə yiyələnən Məhəmməd bir müddət mədrəsəyə getdikdən sonra təhsilini dayandırır. Atası Yusifin «niyə mədrəsəyə getmiyən» sualına «bənim bilduxlarımı oxudiyərlər» deyər cavab verir.

Qeyd edək ki, Səfiliylə qayın-enişmə qohumluq bağlılığı olan Hemidağagillərdən Molla Şəmsət də savadlı xocalardan olub və 1937-ci ildə onunla birlikdə yurdundan sürülüb.

Məhəmmədi kiçik yaşlarından zəngin aşığı mühiti əhatə edib, sənətə marağı həm ailəsindən, həm də el şənliklərindən qaynaqlanan Məhəmməd aşığı sənətinə də müstəqil yiyələnib. Elmdə bəlli bir xocası olmadığı kimi, şairlikdə, aşıqlıqda da konkret ustadı barədə məlumat yoxdur.

Aşıq Molla Məhəmməd Səfili məhz belə bir mənəvi və coğrafi mühitdə formalaşmış, fitri istedadı ilə söz sənətinə, elmə-biliyə, savada yiyələnib, aşıqlığına görə Aşıq Səfili, üləmalığına görə Molla Məhəmməd (Xoca Məhəmməd, Məhəmməd Əfəndi) kimi tarixə düşüb.

YARADICILIĞI

*Beyçarə Səfili, fani dünyada,
Artar oldi dərdim hədən ziyada,
Sən ki bənə verdin ol bari, xuda,
Vermə bəndən özgə qula dərdimi.
Aşıq Məhəmməd Səfili*

Ustad sənətkar Səfilinin yaradıcılığı iki baxımdan diqqəti cəlb edir – həm qədim aşırıq ənənəsinin daşıyıcısı, klassik mətnlərin mahir ifaçısı, həm də xalqın hafizəsindən silinməyən orijinal əsərlər müəllifi kimi.

Dastançılıq ənənəsini dərindən bilən, «Koroğlu»nun ustad ifaçısı olan Molla Məhəmmədin Vəli Xuluflunun 1929-cu ildə buraxdığı «Koroğlu»dakı qollardan birinin və Koroğlu əhvalatlarının söyləyicisi olduğu deyilir. Öz arxaikliyi ilə seçilən bu əhvalatlar mütəxəssislərin, Axısqada dastanın qədim bir variantının olması ehtimalına gəlməsinə imkan vermişdir. Aşıq Səfilinin Hacı Zeynalabdin Tağıyevlə tanışlığı, Bakıya səfər etməsi, Tağıyevin sarayında şeir məclislərində iştirak etməsi haqqında da el arasında söz gəzir.

Səfili Axısqa-Ərdəhan bölgəsinə böyük xeyriyyəçilik yardımı etmiş Hacı Zeynalabdin haqqında şeirin də müəllifidir. Məlum olduğu kimi, 1914-ün noyabrında Türkiyə və Rusiya arasında yeni toqquşmalar başlayır. Bundan sonra türklərə qarşı repressiya şiddətlənir; 1915-ci ilin yanvarında Ərdəhanı almış Kazak-Sibir alayı üç ay ərzində Qars-Ərdəhandan ən azı 40 mindən çox türkü qətl edir. Bakıdakı «İslam cəmiyyəti xeyriyyəsi» çardan icazə alıb işə qarışır və Hacı Zeynalabdinin fəal mənəvi və maddi dəstəyi ilə «22.000 hərzbədə» qarşısını 1917-ci ilə qədər ölümdən xilas edir²². Səfili şeirində məhz bu hadisələrə və Tağıyevin fəaliyyətinə toxunur.

Ümumən, Səfilinin yaradıcılığında ictimai-siyasi motivlər əhəmiyyətli yer tutur. Yuxarıda qeyd etdymiz, Hacı Zeynalabdin Tağıyevə həsr olunmuş “Mərhəmət kanidur Tağıyev Həzrəti, Namiylə dutmuşdur cihani zati” başlıqlı şeiri, 1918-1919-cu ildə bölgədə cərəyan edən siyasi-hərbi proseslərdən, türklərə qarşı basqılardan, milli mücadilədən bəhs edən “1918-1919 savaşı və Kobliyan dastanı”, türk kəndlərinin tarixi-ictimai durumunu əks etdirən “Kobliyan kövlərinə olan qoşma”, erməni terrorunu göstərən “Camican” kimi əsərlərində Səfili yurdunun tarixinə münasibət bildirir, yüksək vətənpərvərlik və hadisələrə obyektiv münasibət nümayiş etdirir.

Axisqanın çar orduları tərəfindən işğalı, xalqa qarşı terror və repressiyalar vətənpərvər şairin yaradıcılığında xüsusi yer tutur.

*Axisxa yıxılmış, olmuşdur əsir,
Nə kilim qalmışdır, nə əski həsir,
Əhmədiyyə camisi olmuşdur yesir,
Ağliyer gözlərim, dolmuşdur kana...*²³

Məhəmməd Əfəndi Axisqanın işğalından sonra buralara sahiblənməyə başlayan ermənilərin şərəfsiz hərəkətlərinə, dinə-imana və insanlığa zidd davranışına da ürək yanğısıyla münasibət bildirir:

*Xerolilar Osmannıya qaçarlar,
Ermanilər sədirlərə keçarlar,
Cami havlisində şarab içarlar
Nə gündən günlərə qaldın, camican.*

*Ermanilər gəlir bunda tururlar,
İstikani bir-birinə vururlar,
Əzənin yerinə zəngi vururlar,
Oxunmaz əzənlər, qaldın, camican.*

Səfiliyə qədər digər sənətkarlar, o cümlədən, Axısqa türklərinin ustad aşığı Xasta Hasan da erməni şərəfsizliyinin şahidi olub. Vaxtilə qaçqın və səfil erməniləri Axılkələkdəki Dırqına kəndində ürək genişliyi ilə qarşılamiş, onlara yer vermiş, əvəzində şairin otağına yiyələnmiş təzə qonşuların həyasız nankorluğuyla üzləşmiş məşhur el şairi Xasta Hasanın söylədikləri:

*Erməniyə yol açıldı,
Yuva saldı Dırqınada
Yerli getdi, yersiz qaldı,
Əcəb haldı Dırqınada.*

*Adına deyillər Tigrən,
Üzündəki ətdən igrən,
Əlindəki dəmir dirgən
Çalhaçaldı Dırqınada.*

*Çayırıları düz gördülər,
Özlərini yüz gördülər,
Xəstəni yalnız gördülər,
Qalmaqaldı Dırqınada,
Yersiz gəldi, yerli qaç.*

Molla Məhəmməd Səfilinin 1920-ci illərdə (ehtimala görə, 1926-da) yazdığı, Axısqa mahalının Koblıyan bölgəsinin türk kəndlərinin böyük bir hissəsini (91 kəndi) mədh etdiyi 41 bəndlik “Koblıyan kövlərinə olan qoşma”sı tarixi dəyərində görə olduqca əhəmiyyətli mətndir. Bu əsərdə kəndlərin və bununla da Axısqa türk mühitinin ictimai-siyasi, mədəni həyatı dəqiq cizgilərlə və müəyyən yumorla təsvir olunur, tanınmış şəxsiyyətlər haqqında təsəvvür yaradılır.

Böyük tarixi-eynoqrafik əhəmiyyəti olan bu səyahətnamənin Aşıq Şenliyin XIX əsrin 70-ci illərində Axısqa, Pos-

xof və Şəvşət bölgələrinə səyahətini əks etdirən dastanı, şair Abdullahın Axısqağın işğaldan sonrakı acınacaqlı halı təsvir olunan “Həzə şikəstə” şeiri, Posxovun Hevat kəndindən Aşıq Süleymanın (XVIII-XIX əsrlərin məşhur aşığı Usta Üzeyir Fəqirinin nəvəsi, şair Fərhad Fəryadının oğlu) 1891-ci il Bakı-Tiflis-Posxov-Van-İran səyahətnaməsi, Hanaklı Molla Dursun Məhzuninin “Posxov dastanı” ilə səsləşməsi də diqqətəlayiq haldır²⁴.

Onu da qeyd etmək ki, Səfilinin “Kobliyan kövlərinə olan qoşma”sı Axısqa türklərinin sonrakı dövr xalq yaradıcılığına da dərinlən təsir etmişdir. Rabat bölgəsinin Arzəne kəndindən Usta Mürtezəin “Yetişdi”, Kobliyan bölgəsinin Zənav kəndindən Bayraqdarlardan Səkinə Məhəmməd qızının “Kobliyan”, “Kövi Zənavın”, İndusalı Musaoğlunun “Vətən dastanı”, Şimşək Sürgün Kaxaretlinin “Vətənə aid şeirlər”, Zeynül Yektaşın “Bənzəməz”, Dərdli Gözəlin “Yandım Muqaret” kimi əsərlərində Aşıq Məhəmməd Səfilinin təsiri aşkar sezilir. Lakin bəzən, Səfilinin səfərnəmə üslubunu yamsılamaqla bədii keyfiyyəti və məzmununa görə ciddiyyətə ələnə bilinməyəcək həvəskar mətnlər də ortaya çıxır.

Qeyd etmək ki, Adıgün bölgəsi sonrakı dövrlərdə, xüsusən, 1920-30-cu illərdə Axısqa mahalının mədəni həyatında xüsusi rol oynayıb. Tiflis Azərbaycan Dram Teatrının köməyi ilə 1934-cü ildə böyük sənətkar İbrahim İsfahanlının başçılıq etdiyi Adıgün Səyyar Kolxoz-Sovxoz teatri fəaliyyətə başlayır, “Adıgün kolxozçusu” qəzeti dərc olunur, yeni məktəblər açılır²⁵.

Aşıq Məhəmməd Səfili dövrünün mədəni və xüsusən aşıq mühiti ilə dərinlən bağlı olub. Aşıq Sümmani, Xəstə Həsən, Aşıq Şenlik kimi klassiklərin müasiri olan Səfilinin Xəstə Həsənə dəyişməsi də təsbitlənir (Vəleh Hacılar). Onun Murad Zərzamlı (yəqin ki, Zərzimə nəzərdə tutulur), Aşıq Bəzgün Sakunətli, Aşıq Sümmani, Şəhri Əfəndi, Aşıq Bəsirlə dəyişməsi də deyilir (İsmayıl Kazımov). Lakin qeyd

etməliyi ki, şairin irsinin böyük hissəsi əlimizdə olmadığından, belə fikirlərin bir çoxu ehtimali səciyyə daşıyır.

Aşıq Səfilinin fəlsəfi-lirik məzmunlu əsərləri də öz mənə dərnliyi, bədii kamilliyi ilə seçilir. Həyatın mənası, ölüm və yaşam, tale və qədər, dünyanın faniliyi, dostluq kimi motivlər aşığın bir sıra şeirlərinin əsas mövzularıdır. Dini-fəlsəfi məzmunlu “Cəmə”, “Yatarlar”, “Fələk”, “Bəni”, “Qürbət” kimi şeirlərində insanın mənəvi varlığı, ərzani həyatın faniliyi, taleyin müəmması kimi anlayışlar barədə şairin düşüncələri əks olunub. Bir sıra şeirləri (“Tək-tək”, “Dərdimi”, “Bənzər”, “Yaxşidür”, “Oğul”...) mənəvi-əxlaqi mövzudadır və şairin lirik hisslərini, fərdi yaşantılarını, müşahidələrini, həyat təcrübəsindən, daxili axtarışlarından doğan qənaətini bəyan edir.

Səfilinin deyişmə şəklində yaratdığı “Aşıq Molla Məhəmməd Səfilə və dəyirmançı İbrahimin dastanı”, eləcə də “Yatarlar”, “Qürbət”, “Fələk” kimi şeirləri müəllifin fikir dərinliyindən, ruhsallığından, incə qəlbindən xəbər verir. Toxunduğu məqamlar, araşdırdığı mətləblər, aşkarladığı mənalar konkret fakt, hadisə və şəxslərlə məhdudlaşmır, ümumi fəlsəfi məzmun qazanır, geniş anlayışları, insanın mənəvi varlığını, həyat və ölüm sirrini, taleyin mübhəmliyini, zamanın əsrarəngizliyini ehtiva edir.

Bütövlükdə Səfilinin yaradıcılığı göstərir ki, o, qədim aşıq ənənəsi ilə bərabər, klassik poeziyanı, ilahiyyəti, şəriət qaydalarını, dünyəvi elmləri dərinlən mənimsəmiş fitri istedadlı şəxsiyyət olub. Eyni zamanda, qəlbi yurdunun, el-oba-sının, türklüyün eşqiylə çırpınan alovlu vətənpərvər kimi yaşayıb.

Kobliyanlı Səfilə ilk növbədə böyük insanpərvər, haqq-ədalət carçısıdır. Yurdunun, soydaşlarının, insanlığın dərini, dünyanın iztirablarını içinə çəkən şair bəşəriyyəti hikmətdə, cəmiyyəti ədalətdə, insanları səadətdə görmək arzusundaydı:

*Beyçarə Səfili, fani dünyada,
Artar oldi dərdim hədən ziyada,
Sən ki bənə verdin ol bari, xuda,
Vermə bəndən özgə qula dərdimi.*

Lakin sovet rejimi böyük humanist Şairi amansızlıqla qətl etdi, nə məzarı məlum, nə ağsaqqal günlərində məhbəsdə keçirdiyi izzətlər! Əsərlərinin əksəri də qeyb oldu. Şairin sürgünündən bir müddət sonra yurddaşları vətəninə çıxarıldı, olmazın əzablara düçar edildi və hələ də vətənlərindən uzaqlardadırlar.

Acı təəssüflə bildirək ki, Səfilinin nəvəsi, ulu ustadının-babasının ənənəsini şeirlərində, şəxsiyyətində şəərəflə yaşadan gözəl şair, ziyalı İlim Şahzadəyev də vaxtsiz əcəl aramızdan tez apardı.

Şairin nəslindən digər tanınmış bir şəxs – Türkiyədə yaşayan qardaşı oğlu Dəmirali Kuşunun – şairlik istedadı olan əməkli imamın, el ağsaqqalının da qəlbi qütbətdə qalmış vətən sevgisiylə çırpınır. Bu kitaba Molla Məhəmməd Səfilinin müxtəlif dövrlərdə topladığımız əsərləri ilə bərabər, İlim Şahzadəyevin 1980-ci illərin axırlarında mənə təqdim etdiyi materialı – babası haqqında xatirə-düşüncələrini, eləcə də İlimin və Dəmirali Kuşunun şeirlərindən nümunələri daxil etmişik. Aşığın əsərlərinin yalnız hafizələrdə qorunub saxlandığı nəzərə alınaraq, bəzi mətnlərin əldə olan fərqli variantları da topluya daxil olunub.

Bəzi mənbələrdə²⁶ Aşıq Səfilinin şeirləri kimi təqdim edilən, lakin 1950-ci illərin axırlarının hadisələrinə toxunulan, yaxud üslub və leksikasına, eləcə də bədii keyfiyyətinə görə Aşığın məlum əsərlərindən köklü fərqlənən və əslində onun olmayan mətnləri kitaba salmamışıq. “Səfili” və “Səfil” təxəllüsü ilə Axısqada bir çox şairlər (Səfil Əmrah, Səfil Aslan, Səfil Lado, Səfil Kamil və b.), o cümlədən Aşıq Məhəmməd Səfilinin nəvəsi İlim Şahzadəyev də əsərlər yaz-

mişdir (İlim Səfili, Səfil İlim). Nəticə etibarilə, bəzən Kobliyanlı Aşıq Məhəmməd Səfilinin əsərləri kimi təqdim edilən müəyyən lirik şeirlərin İlim Şahzadəyə və məxsus olması qənaətinə gətirilir²⁷.

Ümumən, klassik irsi araşdırarkən faktlara ehtiyatlı yanaşmaq lazımdır. Həmin məqalədə Aşıq Səfilinin bir sıra aşıqlarla (“Murad Zarzamlı, Aşıq Bezgün Sakunetli, Aşıq Sümmani, Şəhri Əfəndi, Aşıq Bəsir”) bərabər, “Əhməd Pepinov kimi... söz ustası ilə dəyişib onu bağlaması” fikri də sual doğurur. – Qafqazda maarifçiliyin inkişafında, Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurulmasında böyük rol oynamış Əhməd Bəy Pepinov 1893-cü ildə Axılkələkdə anadan olmuş, Tiflis gimnaziyasını bitirmiş, Moskva Universitetinin hüquq və iqtisadiyyat fakültələrində təhsil almış, tələbəlik illərində “Azərbaycan Həmyerlilər Təşkilatı”nın rəhbərlərindən və bir sıra mədəni-etnoqrafik tədbirlərin təşkilatçılarından olmuş, “Axılkəlikli Əhməd Cövdət” imzası ilə “Açıq söz” qəzetində məqalələr dərc etdirmişdir. Əhməd Bəy 1918-ci ildən Bakıda siyasi fəaliyyətə başlamış, Azərbaycan Müəssislər Məclisində seçkilər üzrə komissiya üzvü müavini (M.Ə. Rəsulzadənin müavini), Azərbaycan Milli Şurasının, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti Parlamentinin üzvü və katibi, 5-ci Nazirlər Kabinetinin üzvü – Əmək və əkinçilik naziri, sonradan Qazaxıstan SSR Maarif nazirinin müavini işləmiş, Bakı Universitetinin yaranmasında fəal iştirak etmiş, 1937-ci ildə siyasi repressiya qurbanı olmuşdur. Axısqa türklərinin görkəmli ziyalı, maarifçi və dövlət xadimi Əhməd Bəy Pepinovun²⁸ el məclislərində saz çalib aşılıq etməsi və Səfili ilə dəyişərək bağlanması barədə məlumat yoxdur.

Kobliyanlı Aşıq Məhəmməd Səfilinin Aşıq Şenlik və Aşıq Sümmani ilə dəyişməsi barədə həmin məqalədəki müddəaya dair də səhih məlumat yoxdur. Ərzurumun Samiqala kəndindən (Sümmanın doğulduğu kənd) Səfili adlı

sıradan bir aşığın Aşıq Şenliyin yaşadığı Suxara kəndinə gələrək özünü Sümmani kimi təqdim edib Şenliklə deyişməsi və biabırçılıqla bağlanaraq sazını qoyub qayıtması rəvayət olunur. Bu hadisədən sonra Sümmani öz şərəfini qorumaq üçün gəlib Şenliklə qarşılaşır, heç biri yenilmir, aşıqlar qarşılaşdıqlarını bildirirlər (Xerolu Poteləgillərdən Məlik dədə, Kikinetli Toromangillərdən Qafur Hüseynov, Zənavlı Bayraqdarlardan Əhməd Məhəmməd oğlundan 1980-ci illərdə yazıya aldığımız Şenliklə Sümmanın deyişməsini 1992-ci ildə və sonralar çap etdirmişik²⁹).

Bütün bunlarla bərabər, Səfilinin, ümumən, unudulmuş xalq sənətkarlarının həyat və yaradıcılığına dair hər bir araşdırma təqdirə layiqdir. Səfili böyük ustad, üləma, vətəndaşdır – gələcəkdə onun ömür yolu və yaradıcılığı ilə bağlı həqiqətlərin aşkarlanacağına əminik.

ŞEİRLƏRİ

*Der Səfili, bir yadigər də səndən,
Toymax olmaz paldan tatlı lisandan...
Molla Məhəmməd Səfili*

1. Kürbət

Dedim könül sənə getmə
Çətin olur yolun, kürbət
Xısım-əğrəbə bulunmaz
Yüzdə kalur ölün, kürbət.

Ataşa yandırma özün,
Ah çekar kan ağlar gözün,
Kərib yerdə keçmaz sözün,
Kısa eylər dilin, kürbət.

Səfili oda yandırur,
Kim su səpər, kim söndürür?
Bin günün birə endürür
Axır bükər belin, kürbət.

2. İlahi

Səhərdən oğradım məzəristana,
Dünyadan əlini çekmiş yatarlar,
Nə bağa baxarlar, nə də bostana,
Əcəl vədəsini içmiş yatarlar.

Məhv olub içmişlər zəhərdən bada,
Bir kimsə gülmədi fani dünyada,
Gözləri arşdadur, yüzlər kıblada,
Hər keş əkduğunu biçmiş yatarlar.

Nə oldi bizdən kalan ərənlər,
Topraxda yatıyer neçə bin canlar,
Dünya bənim diyan sahib kuranlar,
O taxti tacından keçmiş yatarlar.

Cümlə möminlərə hakkın rəhməti,
İki cahan sərvərinin hörməti,
Dilərlər sağlardan xeyir-xeyrəti,
Koluni duaya açmış yatarlar.

Çalışıb-çalışıb boş kalmıyanlar,
Mərhum kalmaz Allah diyanlar,
Neçə beqzədə təzə cavanlar,
Dünya muradından keçmiş yatarlar.

Məvlənin əmridür düşdux bizlər,
Tarixdən yadigar kalsın bu sözlər.
Al duvaxli gəlinlər, köççək kızlar,
Zülfünü toprağa tökmüş yatarlar.

Neçə əvliyalar, neçə nəbilər,
İlimə əməl edən, hakka tabelər,
Kendini bilmiyan cavan səbilər,
Müğri kuşi kimi uçmuş yatarlar.

Bu sözləri dinliyanlara oldi güci,
Getdi dünyanın ləzzəti, kaldı puçi,
O səvgilli ana-baba nec oldi?
Korxuli köprilərdən keçmiş yatarlar.

Səfili zikr edər, şahların şahı,
Gündən-günə artıyer bu mərəq dəxi.
Əvliya-ənbiya mömin ərvağan,
Cənnətdən pəncərə açmış yatarlar.

3. Fələk

Ey yalançı çərxu-qəddar,
Məni neylədin, fələk?
Ğabilki Həbili vurdi,
Kani neylədin, fələk?

Günbəgün saçımı ağartdın,
Kendimi pir eylədin.
Gənclüğümə məhv etduğun,
Günümi neylədin, fələk?

Şadlıxdə təxsimin yoxdur,
Çekilməz dərdin sənin.
Bini gəlür, bini gedər,
Boş kalmaz yurdun, fələk.

Adam peyğəmbərdən bəri,
Nec oldi ordun sənin?
Qoymasın zürh kılak,
Cani neylədin, fələk?

Dünyadan təşrif buyurdi,
Əmbiyalar sərvəri.
Çox şeyə illac kılan,
Loğmani neylədin, fələk?

Der Səfili, bu dünyaya
Ətmənəm etibari,
Bekir, Əmər, Osman, Ali
Neylədin dörd çariyari?

4. Bəni

Hikmətindən sual olmaz
Sənsin kərəmlər kani.
Aldi toprax, yapdi kandan
Səbəb bir katra bəni.

İki mələk təyin etdi,
Müəyyən etdi bəni.
Çar anasira ilişdim
Müntəzirəm cana bən.

İkidən üçə ilişdim,
Təyin oldum beş yola.
Alti üçün ataşa yandım,
Səkkizdə kızıl gülə bən.

Üç yüz altmış altı dalda,
Bax iki bülbülə.
Boş buraxmam yildə iki
Verürdüm abudənə bən.

Səfili, yürəqə düşdi
Daha sönməz ataşım,
Yiqirmi səkkizdə aldım
Ottuza erdi yaşım.
6666-ya bağlı başım
Bin biri ilə girdim yola
Kəbirdə kurana bən.

5. Cami

Oxiyanlar olsun aqah,
Münafika cəfadur bu.
Buyurub camiya gələn,
İstiyənə cəfadur bu.

Təfəkkür ol, dəli könül,
Zikr et səni yaradani.
Gərək dünya, gərək uxa
Hər gələnə səfədur bu.

Der Səfili, bax camiya
Dünyay gəzdim gəldim gənə.
Əzən verür əzən bizə
Hax yoluna köpridur bu.

6. 1915-ci il Adahan-Axisxa-Kars kirğininə

Mərhəmət kanidur Tağıyev Həzrəti,
Namiylə dutmuşdur cihani zati.
Hak birə bin vermiş vari dövləti,
Buldi haxdan şöhrət şana yetişdi.

Şan dutdi Bakiyi etdilər əmək,
Kimi nan gətürdi kimi də yemək.
Cümlə xozeyinlər etdilər kömək,
Gəldi nimət ianə yetişdi.

Düşkünlər alديلər niməti nani,
Mərhəmət eylədi kərəmlər kani.
Sağ olsun Cəmiyyət vilayət xani,
Çox dərd çekdux ol dərmanə yetişdi.

Ey Səfili, ataş aldı tən viran,
Aç gözün, biçərə, ǧəflətdən oyan.
Sancaǧım Axısxa, yerim Kobliyan,
Kəzamız da Adiqönə yetişdi”³⁰.

7. Camican

Xerolılar Osmannıya qaçarlar,
Ermanilər sədirlərə keçarlar,
Cami havlisində şarab içarlar
Nə gündən günlərə qaldın, camican.

Ermanilər gəlür bunda tururlar,
İstikani bir-birinə vururlar,
Əzənin yerinə zəngi vururlar,
Oxunmaz əzənlər, qaldın, camican.

Ermanilər kəndi dinin taparlar,
İstikani bir-birindən qaparlar,
Mehrabın yerinə bir xaç tikarlar.
Nə gündən günlərə qaldın, camican.

Mərəqimdən bənim başım ağarur,
Bozulur mehrabın, cami taǧılır,
Keşiş gəlib bico-bico bağırur,
Nə gündən günlərə qaldın, camican.

Səfili bekar durub gəzməsin,
Ermənilər camiləri bozmasın,
Allah sənin işin hillə bəzəsin,
Xeyir olsun sənin işin, camican.

8. Yatarlar

Səhərdən oğradım məzərisdana,
Əlini dünyadan çəkmiş yatarlar.
Qan içən böcüklər taramış tənə.
Əzrayıl belini бүkmüş yatarlar.

Məst olub içmişlər zəhərdən badə,
Kimsə murad almaz fani dünyada.
Gözləri arşdadur, yüzi qıblada.
Qara toprax üzrə çəkmiş yatarlar.

Der Səfili söyləniyer bu sözlər,
Çəkilmiş fərdələr, kor olmuş gözlər.
Al tuvax gəlinlər, köçəcəx qızlar
Zilifi turaba tökmüş yatarlar.

9. Fələk

Bir hüçüdüm başdan başa varmadı,
Bir məlhəm yarama qoymadın, fələk,
Nə insaf etdin, nə də mərhəmət,
Vurdun tələhimi qaraya, fələk.

Sən də söz arturdun sözün üstünə,
Qara yazı yazdın yazım üstünə,
Qaldurdun vurdun yüzün üstünə,
O zaman gəturdün siraya, fələk.

Der Səfili, bunca işlər qayırdun,
Həsərət qoyub can cigərdən ayırdun,
Bu ayrılığı bizə haqdan buyurdun,
Yandurdun gülümi soldurdun, fələk.

10. Tək-tək

Bu gecə ruvəmdə oldum pərişan,
Yatışdı bir yerinə odası tək-tək,
Salam verdi gəldi üç bək,
Rövşan lisanları xoş sədası tək-tək.

Səlamın eşitdim etdim niyazi,
Olarda mövçütdür əhli ülfazi,
Xəbər etdilər, gəlin qılax namazi,
Yığıldı aldirər abdasi tək-tək.

Abdasi alınca oyandım xabdan,
Dad ilə əhalimin haqqı tərptədi.
Bəni oxutdular yeşil yarpaxda,
Oxudum hərfini nuğdasi tək-tək.

Vidasını saydım, sızladı, yaram,
Adami öldürür dörd yilə vərəm,
Dedilər qafisət qovuş, Səfilin,
Yarabbım, təbib ələmin, tək-tək.

11. Dərdimi

Ey ağalar, gəlin sizə tərif eyliyəm,
Elə bir kimsəm yox, bilə dərdimi,
Arturur-arturur bu qənni fələk,
Qərq edər ümməna selə dərdimi.

Hey ağalar, bu dərt bir gün belim bükər,
Atar hicran oxı ömrümi sökər,
Nə kor qədən deməz, naməyə çəkər,
Yükləsən götürməz filə dərdimi.

Beyçarə Səfili, fani dünyada,
Artar oldi dərdim hədən ziyada,
Sənki bənə verdin ol bari xuda,
Vermə bəndən özgə qula dərdimi.

12. Bənzər

Ey ağalar sizə tərif eyliyim,
Çəkduğum zəhməti sizə söylüyəm,
Bu fəni dünyada canı neyliyəm,
Bir yarı aldım ceyrana bənzər.

Ağrıya gəlmisin, egməsə olmas,
Bu cahanda böylə kimsəyə qalmaz.
Qüsura qalmayın, bu iş fənəsiz olmaz,
Bir qız aldım huri mələgə bənzər.

Səfili, talıb yarı sevməgin gərək.
Qaşlari qara, kiprikləridur dirək,
Zeyn sevmişdir cananı bu ürək,
Çənnətu ridvanına o gözəl bənzər.

13. Yaxşidür

Gör nədən yaratdı yaradan bəni,
Şöhrət üçün ay günəşi yaxşidur.
Ələmdə söylənür gözəlin şanı,
Geymax üçün al qumaşi yaxşidür.

Ölüm eydur aci kəlmə demədən,
Axıl ögrənilməz dəli səmədən,
Namərdlərin yağlısını yemədən,
Mərd yigidin quri aşi yaxşidür.

Der Səfili, bir yadigər də səndən,
Toymax olmaz paldan tatlı lisandan,
Beyvəfa arvatdan, pinti insandan,
Sarılmaya bayır tosun yaxşidür.

14. Yaxşidür

Qadir məvləm qələmində buyurmuş
Pis dünyayı gözdən atsan yaxşidür.
Namərdin əlinə keçib qalmadan,
Dəryalara düşüb batsan yaxşidür.

Hürmətsiz məclisdə qurub qalmadan,
Xeyirsiz qazancı satıb almadan,
Beyxəbər dünyada xor keçinmədən,
Qara torpax içrə yatmax yaxşidür.

Der Səfili necə oldi bu halım,
Güni-gündən artar bu qalmaqalım.
Qiyətsiz yerlərdə qahr etmə malın,
Malın var, zərrəfə satsan yaxşidür.

15. Oğul

Övlədə yükün tütüldi.
Hayıf ki, belim büküldi.
Didalın yolu tokuldi,
Dəryalara gedən oğul.
Bəni candan edən oğul.

Yollara furcun düzüldi,
Vay nə edəm bağrım əzildi,
Ayrılux haqdan yazıldı,
Dəryalara gedən oğul,
Bəni candan edən oğul.

Gediyer qaç neçə tənəsi,
Məlül məxsuldur anası,
Dört qardaşın bir tənəsi,
Dəryalara gedən oğul,
Bəni candan edən oğul.

Kurban olem gözəl saçlı,
Yurəgimə çəkdurmə cəhri,
Kafir əlindən içmiş zəhri,
Dəryalara gedən oğul,
Bəni candan edən oğul.

16. Yaxşidur

Eşk Səfili, dəli könül, qayna soğulma,
Maç urud dəryaya taşmax yaxşidur,
Qədirsiz ölkədə turma, boğulma,
Aşıb qarlı taği getmax yaxşidur.

Aşıxluxdan düşmüşim bən bu amana,
Millət pic törədi, döndi zamana,
Sağın, ağza sögmə, dinə-imana,
Tövbə et günahın pişman yaxşidur.

Der Səfili, namus ari bilmiyan,
Ətmək tanımiyan, tuzi bilmiyan,
İlim ögrənmiyan, yazi bilmiyan,
Ağnamıyan dostdan düşman yaxşidur.

17. Yaxşıdur

Bir məclisə varanda özünü ögmə
Şeytana can verib yoxsuli döqmə,
Haxsız haqq deyib düzləri əqmə,
Deməki dünyada zülüm yaxşıdur.

Deli qönül bəndən sənə nəsihət,
Deməki dünyada varım yaxşıdır.
Bir qün olur qohum qardaş yad olur,
Demə ki, zənginim param yaxşıdur.

18. Ağlasın

Yaşılbaş sonalar ötər göllərdə,
Qırıldı qanadım qaldım çöllərdə,
Anasız, babasız gəzdim ellərdə,
Bən ağlamıyem, kimlər ağlasın.

Bir yandan ğəm gəldi, bir yandan farağ,
Qaldım qürbət eldə, Vətənim irag.
Qürbət eldə nasıl yaşıyağ, durax,
Bən ağlamıyem, kimlər ağlasın.

19. Nə gözəl uymış

Çıxa-çıxa çıxdım dağlar başına,
Duman dağlara nə gözəl uymış.
Şükr elədim haxdan gələn əmirə,
İman möminlərə nə gözəl uymış.

Dügündə-bayramda edərlər zinət,
Haqq bizə buyurdi farz ilə sünnət,
Kafirə cəhənnəm, islama cənnət,
Nalet kör şeytana nə gözəl uymış.

Səfili der, İncil endi İsaya,
Dil verildi əlindəki əsaya,
Zəbur Davuda, Tövrat Musaya,
Quran Məhəmmədə nə gözəl uymış³¹.

DASTANLARI

*Ey Səfili, ataş aldı tən viran,
Aç gözün, biçarə, gəflətdən oyan.
Sancağım Axısxa, yerim Kobliyan,
Kəzamız da Adiqönə yetişdi
Molla Məhəmməd Səfili*

20. Pulateli Molla Məhəmmədin Kobliyan kövlərinə olan qoşması³²

Ağalar, Derseldən başladım mətə,
Qavgi gördüm dilindən çıxmaz xətə,
Namniyavur, Ququnaur, yapı qat-qata,
Cani oğlu Kortsox qalsın bir yana.

Kortsoxta kəndimi qılmişəm zahir,
Bir şahzadə gördüm elimdə mahir,
Ağzi şəkər, qafa toli çavahir,
Molla Yusif degər Sixisubana.

Moxe zinnətlidür, elim turağı,
Dövlət buldi yaxın ilə irağı,
Əfəndi həzrətim dinin çirağı,
Dəstəni bus edəm varem Kexvana.

Keçdim Kexvana, çəkməm talaşı,
Süngəri halvası, əmtəqi aşı,
Daimə mət edəm molla Kələşi,
Dəliğanliləri bərzər hürü gılmana.

Çaxsal ağay gördüm dövlət sahibi.
İşarət eylədi açdilər babi,
Döşəklərdə gördüm atlası, zərbabi,
Nəzər etdim, döndüm oyan bu yana.

Endim Çelaya, çesladur bəndi,
Gendiləri düzənli, olmuşlər fəndi,
Düşkünlər pənahi Said Əfəndi,
Paşa qədər həkmi vardır sayana.

Səvirmiya xoş məkən, sudların yeri,
Apiyet də yaxşıdur, qalmazlar geri.
Ğortubanda Rəşid xoça ərənlər piri,
Zediban da ziya verir o yana.

Pulatelilər namaz qılandur,
Laşelilər şəriyatdan biləndur,
Zarzməlilər göz yaşını siləndur,
Onlar da məxsusdur əlli ülfənə.

Qodersdə söylənür odunun hali,
Şeytan bazarında var qalma-qali,
Utqusubanda Mövlud ağa yedurdi pali
Daima şən olsun demişlər ona.

Adigündə oturur paşazadələr,
Çalğilər çalunur, turli sədələr,
Xizmətdə tolanur, verür badələr,
Həxlizi aldurub olman divana.

Rabat şəhər olmuş, cərgə binasi,
Hər gün nardi oynar Sire ağasi,
Zanav şöhrət buldi starşinası,
Binar yorğa qırat, bənzər ceyrana.

Baxşi beg əfəndinin öpərim əlin
Allah bağışlasın dövlətin malın,
Kərəm et, görəyim, Qorqulun halın,
Nəzər etdim, çox xor baxiyersin bənə.

Qaratübanda saqılar olmişlər haci,
Lelvanli Nuri xoca başının taci,
Xeyrat camilərinə verur xərəci,
Sarayi dövlətdur, sahib zamana.

Sanqureda Şakir xoca sözümdən qana,
Əgər icazə verərsə bənə,
İcaret, Amxera buraxem sənə,
İstər sunnət et, burax ümmənə.

Ğorzelilər qaldi, incünür səndən,
Zazolada Bəşət əfəndi incimə bəndən,
Öpərim əllərin, sevərim candan,
Zanmasin ki, gəlmədimi gümənə.

Könül, Kaxaretdə et də pərtəvi,
Gendiləri düzəldib şəhəri-evi,
Oturmuş çəkərlər, var pristavi,
Kafir hər qorxudan ölür amana.

Nude qəsəbxana, çıxarır canlar
Əlli tütünə enmiş həp mislimanlar.
Hayıf çona getdi xristianlar
Onların qətlinə yaz bir fərmana.

Görməmişim Siseynən Mareli,
Xanada etmədim kəti-zərəli,
Onlara banzatma, burax Aralı,
Yoxari nəzər et Sarbastubana,

Orçoşan şennigi gəlməz gözümə,
Badelada cılvə verdim özümə,
Papolada sahab oldum sözümə,
Oxumaq üçün şöhrətlidür Cilvana.

Posxovi eyli gördüm, get Ardahana.
Minarada oxünür xütbə-xətimi,
Cax suyunun naçalniki-katibi,
Düzəltmiş nalbəndlər, yoxdur bahana,

Könül, əzmurax et əski yerlərə,
Qomora yetməz fitnə-fellərə,
Böyük Smadada bax tatli dillərə,
Begzadələr xizmət edər dəhənə.

Küçük Smadada farzi-sünnəti,
Entellilər yaxşıdır, etmə minnəti,
Bolacurun artux gəldi zinnəti,
Əgər üç tütün də gəlsə imana.

Şolaverlilər yerdən qalxmazlar,
Unsalilər degmə kimsə yaxmazlar,
Bennarada misəfirə baxmazlar,
Bir içim su verməzlər dərdə-dərmana.

Şoqay yaxşı gördüm gözəl əhbabi,
Xeroda heç kimsə açmadi babi,
Xeveşəndə nuş etdim bir stakan abi,
Orasi qalma-qal, tez get Varxana.

Varxani yaxşı gördüm çarşı bazari,
Sabzara ağalarına eylə nazari,
Xarcam cəmisinin oxunur əzəni,
Yuxari nəzər et-Abastubana.

Çərmux xoş məkəndur yoxdur əmsəli,
Çürük ayda olan cənnət misali,
İncə qızlar, yanaxları çisali,
Görən göz qəməşur, qaşı kəmanə.

Hər niyəni getsən sığın Allaha,
Xayrinən zərər bağlidur tənə,
Tuccərluxdə kimsə yetməz molla Sələhə,
Görür Gürcistana, gəlür Saxana.

Saxni-sora yaxşı dövləti vari,
Unutmiyax orada Tutacuari,
Kikinet camisi, kirpic divari,
Halal olsun demişlər yapan ustaya.

Nəzər etdimm bütün millət bərabər,
Nida edər müəzzin, çatdurur xəbər,
Namaz qılmayan olmuşdur kafər,
Enib bir vəl-vələ edəm bən ona.

Anın cəmisini gördüm gözinən,
Zirdə gözəl söhbət endim sazinan,
İliya-Simindaya etdim düzinən,
Sorem bir adamdan Quratubani.

Sordum bir adamnan getdim Çüntəyə,
Misafir oldum Mustafa ağaya,
Sürliləri gördüm namazda yaya,
Şərətdən heç qalmamış nişana.

Şurdalilər şərəti bilməzlər,
Boqalilər bir vaxtını qılmazlar,
Kıldelilir oroc nədür bilməzlər.
Kəsib-kəri alver edər Borcomda.

Çixelinən-Çurçuto bir-birini ötər,
Faxir Parexay həp toli dögər,
Şərəfi minara, Sulisa degər,
Yarabbi, sən nəsib et Ali Osmana.

Axısqa yıxılmış, olmuşdur əsir,
Nə kilim qalmışdur, nə əski xasır,
Əhmədiya camisi olmuşdur yesir,
Ağliyer gözlərim, dönmişdür qana.

Sakunet arxasını vermiş yamaca,
Yütürmüş məzhəbi, dönmiş pamaca,
Temlala-Kopezdə baxmazlar aca,
Yıxılsın Suriyex yüzəlli xana.

Yazux sənə Sinis-Qorqisiminda,
Namazda görmədim birini bəndə,
Gürcicə deyərlər "sixaliminda".
Türkcə eşitmədim yüzdə birində.

Soxtevlə - Qugel, el gəl-get diyərlər,
Persaynan-Muqaret oroci yiyərlər,
Zigiləynən-Aqara onlara uyiyərlər,
Toldurur istakan, baxır ramazana.

Azqur ağalari palto geyinmiş,
Əgdurmuş papağı faytona binmiş,
Eşitdim ramazan üç günə enmiş,
Ömər əfəndi qoymuş əhdi peymana.

Səfili, et ibadət, gəndini qurtar,
Aldanma dünyaya, günahın yetər,
Mizam-tərəzidə daha çox artar,
Yarabbi, sığındım əl-əman sana.

21. 1918-1919 savaşı və Kobliyan dastanı

Dinləyin ağalar, vəsf edim hali,
Dəğişmənəm bir diyara Kobliyan,
Dövr ettim cihanı, yoxtur əmsali,
Meyil verməz bir ağyarə Kobliyan.

Salınurlar bağda barı yiyərlər,
Hər birisi bir qəsidə diyərlər,
Gözəlləri türlü rənkdən giyərlər,
Qərq olmuşti sim-ü-zara Kobliyan.

Sim-ü-zər almışti hər bir yanını,
Söylərdilər çay-kəhvənin şanını,
Gürci göstərmədi bir nişanını,
Dedilər, Nikolayı ara, Kobliyan.

Axir-şərə döndi, düşti bir ataş,
Dedilər, əsgərə kimi edək baş?
Rəy etdilər, olsun Sərvər Bəy qardaş
Qırılax, enməzdən birə Kobliyan.

Bir qavğa çıxdı ki, mədəd, əlaman,
Top, tufəng səşindən qoptı bir duman,
Ol saatda düşman bozuldi həməən,
Düşürdilər bayır-kıra, Kobliyan.

Düşti bayır-kıra kavğa kuruldi,
Əzəli – Posxovun adi soruldi.
İkinci – Çikkəldə toplar kuruldi,
Dolu kimi yağa yerə, Kobliyan.

Qaçmayın kardaşlar, olalım koçax,
Ər olanlar cəngin kapusın açax,
Sıyrın kılıcı, bağlanın bıçax,
Qurt qoyun içinə girə Koblıyan.

Qırın düşmanları, vurun bozulsun,
Kəsin kəllələri qanı süzülsün,
Falakaya cəmdəkləri düzülsün,
Üçüncü – Valeyə girə Koblıyan.

Girdi Axısxaya, tikdi bayrağı,
Düşman yürəginə vurdular dağı,
Kəsilsin Azğurdan Andahan dağı,
Dünya durduğunca dura Koblıyan.

Durup bir zaman da böyləcə qaldı,
Yol açtı ingilis, müzəvir oldı,
Xayın düşman Azğur qalasın aldi,
Şimdi gəldi sizə sıra, Koblıyan.

Dara qaldı da çox bunğaldı millət,
Böyükələr içinə düşti ədavət,
Bozuldi Azğur da, qopti qıyamət,
Anda düşti ah-ü-zara Koblıyan.

Verdilər sərini, durdular cəngə,
Xəbər oldı ingilis, gürci, firəngə,
Yəhudi, erməni girdilər dəngə,
Qorxaram ki bizə vura, Koblıyan.

Vurdi bu dörd millət islam üstünə,
Umum xaçpərəstlər düşti qəsdinə,
Kimi süngi, tufəng almış dəstinə,
Gəlin qılax parə-parə, Koblıyan.

Vira cəng olundi dörd gün, dörd gecə,
Dövr-i-adəm görməmişti böyləcə,
İngilis topları yucadan yuca,
İştər ki dağları yara, Koblıyan.

Eykara düşəndə, əgləndi qaldı,
Talançı köylərə vəlvələ saldı,
Həməən Axısxadan telqraf gəldi,
Barışık bayrağın görə Koblıyan.

Baxşı Bəydən ulaştı bizə yardımçı,
Axirə yetişti dastanın uci,
Eşidənlər desin, bu da bir inci,
Səfilidən bir ibarə, Koblıyan.

DEYİŞMƏLƏRİ

*Yıxdın gönül şəhrini, xarab eylədin,
Qaraltdın yüzümi arab eylədin,
Neçə çavanları turab eylədin,
Söylənməz dünyada nəmin, ey fələk.
Molla Məhəmməd Səfili*

22. Molla Məhəmməd Səfili və dəyirmançı İbrahimin dastanı³³

Aşıq Səfilinin Zediban kəndindən yaxın dostu, İbrahim adlı dəyirmançı vəfat edir. Zedbana gəlib dəyirmanı boş görən Səfili kədərlənir, sazını alıb dəyirmanı, sonra gedib məzarlığa, dostu İbrahimin türbəsinə və fələyə müraciət edir:

Səfili:

Bir sual sorayım, miras dəyirman,
Aşıqların sadıx yarı nec olmuş?
Çərə yox ölümə, bulunmaz dərman,
Çift gezən durnanın biri nec olmuş?

Dəyirman:

Kəş ver cavabına, aşıqlar piri,
Sənin İbrahimin getdi-gəlmədi,
Bilinməz məkəni, nerdədur yeri,
Fələk kəməndinə tutdi gəlmədi.

Səfili:

Bundan belə əhbab olan nədərlər,
Həlbət bu dünyaya gələn gedərlər,
Fələginən alış-veriş edərlər,
Dünyayı parasız satdı gəlmədi.

Dəyirman:

Bundan belə gəzəm qərib elləri,
Əhbəblərin həp bükülmüş belləri,
Hani İbrahimin şirin dilləri,
Boş qalmış otağı, yeri nec olmuş?

Səfili:

Diyar hani siması, ey fələk,
Rəhmət eylə, yarabbi, budur bir dilək,
Gözün çıxsın sənin, ey çarxi fələk,
Dəyirmançilərin piri nec olmuş?

Dəyirman:

Bu fağır dəyirman eylədi andı,
Qohum-qardaş həm ağladı, həm yandı,
Qurudi suları, yıxıldı bəndi,
Dünyayı parasız satdı gəlmədi.

Səfili məzarluğa gəlib diyar:

Bayğuş təki çölü veran dutanlar,
Ey məzərlux, İbrahimi gördüzmi?
Əcəl şərbətini içib yatanlar,
Ey məzərlux, İbrahimi gördüzmi?

Məzərlux:

Al xəbəri, aşır, qəbiristandan,
Sənin İbrahimin gəldi, bundadır,
Kurumuş çəsədi, üzülmüş çanı,
Əcəl şərbətini içdi, bundadır.

Səfili:

Fələk qəsd eylədi o şirin cana,
Aşqından olmuşim dəli divana,
Nərdədür məkəni, göstərin bana,
Ey məzərlux, İbrahim gördüzmi?

Məzərlux:

Gəldi salam verdi, soruşdu bizə,
Mərhaba eylədi, görüşdi bizə,
Əl çaldı dünyadan, qarışdı bizə,
Çıxdı çən bədəndən, öldi, bundadır.

Səfili:

Diyar Səfili, nə söylədi nə güldi,
Veran qaldı bağda gülləri soldı,
Tuyduzmi dərini, nə oldi öldi,
Ey məzərlux, İbrahimi gördüzmi?

Məzərlux:

Məzəristanda der, tügənmiş günü,
Nə yaşasa da, ölümdür soni,
Atdı fələk, vurdi əcəl oxuni,
Bizlərə arxataş oldi, bundadır.

Səfili İbrahimin türbəsənə üzünü tutub diyar:

Qəbiristanda yatar səvgülli qardaş,
Əcəb nə yatarsın, qax, molla İbrahim,
Toldi didalar, axar qanlı yaş,
Nəzər eylə bənə, bax, molla İbrahim!

İbrahim:

Dinlə əziz qardaş, dinlə sözümi,
Bən ölmüşim, bən bundayım, qalxamam,
Çarxu fələk kor eylədi gözümi,
Görün qardaş nə gündəyim, baxamam.

Səfili:

Gözi yaşlı gördün burada bəni,
Ağlar qohum-qardaş, yad edər səni,
Kimlərə buraxdın sən dəgirmanı,
Növbətçi çağırur, çix, molla İbrahim.

İbrahim:

Amanat yerinə taşurdum canı,
Faniya buraxdım bən dəgirmanı,
Gələndə növbətçi yoxlarsa bəni,
Bu qaranlux məkəndəyim, çıxamam.

Səfili:

Der Səfili, məcəl yoxmi qıçında,
Yoruldunmi dəqirmanda, biçində,
Nə yatarsın qara toprağ içində,
Burax bu məkəni, çıx, molla İbrahim.

İbrahim:

Molla İbrahim der, əlim bağlidur,
Dutuldum kəməndə, qolum bağlidür,
Çökdi qara torpax, yolum bağlidür
Doxxuz mərtək altındayım, çıxamam.

Səfili fələyə diyar:

Fələk, səni haqqa qılem şikayət,
Aldın əldən qardaşımı, ey fələk,
Nuhun tufanında çox verdin ziyan,
Çərx etdin dəryada gəmiləri, fələk.

Fələk:

Bən yüzümi çəvürmüşim mövləyə,
Nə sorarsan dəli-divana, qardaş,
Neçəsini qərq eylədim dəryaya,
Nuhuninən girmişim tufana, qardaş,

Səfili:

Yıxdın gönül şəhrini, xarab eylədin,
Qaraltdın yüzümi arab eylədin,
Neçə çavanları turab eylədin,
Söylənməz dünyada nəmin, ey fələk.

Fələk:

Toprağdan xalq olan toprağa gedər,
Can çıxar qəfəsdən turaba gedər,
Axırı bu dünya xaraba gedər,
Güman olmaz fani-cahana, qardaş.

Səfili:

Nəsil pəhlivansın qarşı çıxmazsın,
Güləş dutub əllərinə sıxmazsın,
Ərizə yazsam, oxumazsın, baxmazsın,
Dinləməzsən, bu nəməni, ey fələk.

Fələk:

Bən bir pəhlivanım kimsə çıxamaz,
Sağ dünya bir olsa bəni yıxamaz,
Vursam pəncə gözün açıb baxamaz,
Bir sərçə neydəçəx şahana, qardaş.

Səfili:

Yürütdün insani, mali neylədin,
Rüstəm pəhlivani Zali neylədin,
Xeybəri qoparan Aliy neylədin?
İçirdun zihirdən cami, ey fələk.

Fələk:

Yıxdım Rüstəmi-Zali, Əsvəndiyari,
Bənə qüvvət verdi cənabi vari,
Sahibi Zülfiqar, Ali Heydari,
Genə varmi gələ güməyə, qardaş.

Səfili:

Yıxdın qafdan-qafa nasi dəvürdün,
Say eylədin saman kimi savurdun,
Getmədin, gələni geri çevurdun,
Dutdun Misir-Hələbi, Şami, ey fələk.

Fələk:

Heç bir can qurtulamaz ölümdən,
Bən çileyin, keçmax olmaz yolumdan,
Pəncə vurub yol verməzəm əlimdən,
Əl etmişəm Hində-Yəmana, qardaş.

Səfil:

Atlimi gəlürsün, yoxsami yaya,
Mərhəmətin yoxmi, taşmısın, qaya,
Kimini boğarsan, atarsan çaya,
Nə olacax bu əncəmin, ey fələk.

Fələk:

At görünməz, xırdalanur tey olur,
Kiminin gövdədə qanı zay olur,
Kimin səbəbi axan çay olur,
Bunlara bu oldı bahana, qardaş.

Səfil:

Nə kimsəyə sorar, danışur-diyarsın
Mərhəmətsiz, nəsil cana qiyarsın,
Bir gün sıra gəlür bəni yiyarsın,
Yürəgimə vurdun ğəmi, ey fələk.

Fələk:

Dur danışma, yoxdur mərhəmət bəndə,
Güç ilə öldürməm, qəsdim yox səndə,
Səralıb yarpağı düşər hər yanda,
Bir ataş salarım cahana, qardaş.

Səfil:

Cavan ikən ölüm ulaşdı tezdən,
Vədən getdi yüz çəvürdi bizdən,
Gülməbi qardaşdan, oğuldan-qızdan,
Sən verursun sərəncəmi, ey fələk.

Fələk:

Həni qələm-qaşlı, gözəl nərgizlər,
Ağlar qohum qardaş, analar sızlar,
Nişanlı gəlinlər, köçəcəx qızlar,
Ölüm baxmaz təzə cavana, qardaş.

Səfili:

Səfili, sözləri kimlər bəzədə,
Bayğuş təki gün köçürür məzərdə
Zediban, Axıxa qalmış qəzadə,
Netdin molla İbrahimi, ey fələk.

Fələk:

Çarxu fələk diyar, gedən gəlmədi,
Fani dünya Suleymana qalmadı,
Bir kəfin gətürdi, daha almadi,
Qarışdilər toza-dumana, qardaş.

23. Xasta Hasanın Aşıq Səfili ilə deyişməsi

Aşıq Səfili

Əglən, usdam, səndən xəvər alayım,
Yarın mənşər günü nə demək gərək?!
Orucun tutmayan, namaz qılmayan,
Haqqın divanında nə demək gərək?!

Xasta Hasan

Göylər para-para oldu, yerə töküldü,
Günahgar quluna Məhəmməd gərək.
Gənə eşqin dəryasında söküldü,
Yarın, məhşər günü şafaqat gərək!

Aşıq Sefili

Məhsum kimi dərin çəksə daraya,
Təbibsən, ilac eylə yaraya.
Savaxdan bir meyit düşsə araya,
Molla bulunmasa nə demək gərək?!

Xasta Hasan

Ürəgim yaradı, cigərim oxlar,
Kədərım artıb da, dərdim çoxlar,
Əhli kamil sözün bəndini yoxlar,
Fərz ilə sünnət salavat gərək!

Aşıq Sefili

Səfilim də dəriyalara dalanda,
Yel qaldırıb, mah camalı solanda,
Əzrail döşünə pəncə çalanda,
Dillər fəndə gələr, nə demək gərək?!

Xasta Hasan

O qanatsız uçan kəsik başıydı,
Sələtlə Ərasət öz qardaşıydı.
Əzrayılı bilmiyənnər naşıydı,
Xastasan der: salavat gərək!

ƏLAVƏLƏR

*Həsratin çekduğum gözəl vətənin
Abu-havası da haxlıma gəldi.
Ağladuxca axar gözlərim yaşı,
Dupduri puvari haxlıma gəldi.
İlim Şahzadəyev*

I. DƏMİRALI KUŞU

Molla Məhəmməd Səfilinin qardaşı Maqsud Xocanın oğludur. Pulatedə və ətraf kəndlərdə savadlı molla kimi tanınan Maqsud xoca 1920-ci illərin ortalarında sovetlərin təqibindən qurtulub Türkiyəyə, Posxova qaçmağa müvəffəq olur. Posxovun Badele kəndində mollalıq edib, savadlı imam kimi tanınıb. Fəxrəddin Kırzioğlu Səfilinin əlyazmalarını 30-cu illərdə Maqsud Xocadan əldə edib. 1990-cı illərin əvvəllərində Bakıda tanış olduğum əməkli imam Dəmirali Kuşu da nəsil ənənəsinə sadıq qalaraq, Türkiyədə imamlıq etmiş, Axısqa türkləri dərnəklərində çalışmış və Vətən mövzusunda bir sıra şeirlər yazmışdır.

24. Ne bilir

Çekmeyen ne bilir sürgün derdini,
Ancak bilir terk edenler yurdunu.
Parçaladı cəmiyyəti, ferdini,
Nerede anam, babam, akrabam nerde,
Düşmüşüz, kardeşim, çaresiz derde.

Çok acı, çok ağır, taşınmaz bu yük,
Bu sürgün depremde kat be kat büyük
Ölenler bellidir, küçük ve büyük,
Nerede halkımın mezarı, nerde,
Düşmüşüz, kardeşim, olunmaz derde.

Bu acıyı, bilin, çekemez dağlar,
Halimize insan olanlar ağlar,
Tarumar edilmiş bahçeler, bağlar,
Nerde benim yurdum, meskenim nerde,
Düşmüşüz, kardeşim, şifasız derde.

Bu derdin çaresi tektir, biline,
Kavuşmaktır vatanına-eline,
Attılar bizleri sürgün seline,
Anam, bacım, dostum, akrabam nerde,
Bandırdılar bizi şifasız derde.

Sefil hoca, gördün binlercesini,
Birlik ol ki, duyurasın sesini
Tefrikanın beğenirler nesini?
Birliğin, dirligin, dostlarım nerde,
Birlik ol ki, düşmeyesin her derde.

25. 57 yıllık Ahıska ve ahiskalinin dramı

Bilmem ne arzetsem dinleyenlere
Dünyada bizlere yer bulunmuyor
Kopartılar yerden attılar suya
Bulandı bir kere hiç durulmuyor.

Bu bir soykırımdır sürgün dediler
Binlerce insanı yolda yediler
Şahit buna üçler, beşler, yediler
Bu konuya yakın hiç varılmıyor

Ne evladım kaldı nede kardeşim
Ne akrabam belli nede bir eşim
Vurdular duvardan duvara başımı
Nedense vuranlar hiç yorulmuyor.

Suçumuz neydi bir kere bilsek
O hatayı bizde defterden silsek
Hayatta birazcık bizlerde gülsek
Gözümüzün yaşı hiç durulmuyor.

Suçumuz Türklük mü, Müslümanlık mı?
Onurlu vakurlu, kahramanlık mı?
Haşa Moskof gibi şertanlık mı?
Bu soru bunlardan hiç sorulmuyor.

Ahıska'yı tüm kökünden söktüler
Yer kürede dağa, taşa döktüler
Teker teker dişlerini söktüler
Bu zulüm Dünyaca hiç sorulmuyor.

Dünya bizi kabul etmez nedelim
Kalkıp başka gezegene gidelim
Rehber lazım kime rica edelim
Rehber vardır fakat yol görülmüyor.

Horoz bile vakit gelmeden ötmez
Toprak olmayınca hiç nebat bilmez
Vatansız insanın dertleri bitmez
Dertler belli, derman hiç verilmiyor.

Derdi dert etmekle derde deva yok
Aramayan kula asla şifa yok
Amaç tektir, amma araçımız yok
Araçsız hedefe hiç varılmıyor.

Bir araç vakıftır, bir araç dernek
Amaç vatansızı vatanda görmək
Birlikte yaşayıp murada ermək
Tükenmiş imkanlar bol görülmüyor.

Hoca der kardeşim kendin bilmedi
Adresleri iyi bilenden sormalı
Her sanatın bir erbabı olmalı
Sanat sanatçıdan hiç sorulmuyor.

II. İLİM ŞAHZADAYEV

Aşıq Məhəmməd Səfilnin nəvəsi İlim Şahzadəyev 1951-ci ildə Özbəkistan Respublikası Sır-Dərya vilayətində anadan olmuş, 50-ci illərin ortalarında ailəsiylə Azərbaycana köçüb Saatlı rayonunun Fətəlikəndində yaşayırdı. İlim Şahzadəyev və Səfil İlim (İlim Səfili) imzalarıyla şeir yazırdı. 1986-cı ildə ilk görüşümüzdən onun şəxsiyyətinin nəcibliyinin, şairlik istedadının, alovlu yurd sevgisinin şahidi oldum. Fətəlikənddəki folklor ekspedisiyalarımnda mənə həvəslə müşayiət edərdi. Aşağıdakı şeiri və babası haqqında xatirələri də mənə özü təqdim etmişdi. Nə yazıq ki, vaxtsız əcəl İlim dostumuzu bu dünyadan tez apardı, Allah rəhmət eləsin.

26. Haxlıma gəldi

Həsrətini çekduğum gözəl vətənin
Abu-havası da haxlıma gəldi.
Ağladuxca axar gözlərim yaşı,
Dupduri puvari haxlıma gəldi.

Uzaxdan baxarsın – yeşil təpəli,
Yaxına gedərsin, gülli-çiçəkli,
Qarşında dururdi gəlin ləçəkli.
Qarlı-buzlı dağlar haxlıma gəldi.

Dərənin ədrəfi yem-yeşil xali,
Çıxanda gəzməyə görükməz ardi,
Gəzərdi içində avisi, kurdi,
Çəmli-namudli meşə haxlıma gəldi.

Yazın ortasında xarmanlar dolar,
Küsənlər barışur, toy-bayram olar,
Güzə yaxın meyvələrin döşrular,
Pantasi, furuci haxlıma gəldi.

III. Aşığın nəvəsi şair İlim Şahzadəyevin babası Məhəmməd Səfili haqqında xatirələri

27. *“Aşıq Molla Məhəmməd Səfili (Pulateli Kuşolar-dan Yusifzadə) haqqında nəvəsi, şair, mədəniyyət işçisi İlim Şahzadəyevin söylədikləri 34.*

Dəyərli oxuyucularım, Sizin hüsurunuza elə bir tarixi şəxsiyyətin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat vermax istiyerim ki, hansı ki, o şəxsiyyətin sağ vaxtında biz Axısxa türkləri onun saz çalib dastanlar söyləməsindən, bağlamalar deməsindən, toy və şənliklərimizi yola vermasında, koşmalarını və s. eşidarax istifadə etmişux. Biz elə zənn etmişux ki, onun hər hanqi bir məclisindən alduğumuz zövq, mənəvi qida bizim üçün əbədi bir zövq, mənəvi qida oliyer. Və ki-yamatacan da davam edacax. Onun üçün babalarımız demişlər ya «san sayduğun say, gör fələk nə sayiyer». Gerçək-dən də bu fani dünya öz sözünü dedi və bizlərə dünyanın kaç bucax olduğuni göstərdi. Biz Axısxa türkləri nəyinki gör-

kəmli şəxsiyyətlərimizi, eyni zamanda tüm Axısxay əlimizdən çıxartmaqla əbədi də olmasa (Allah etməsin) hələ ki altmış yildür həsrətini çeka-çeka gəliyerux. Vətənsizlux nə demax olduğunu düşünürsax bu heç də sadəcə toprax yitürmax yox, eyni zamanda bir millətə – millət olarax hava-su kimi lazım olan bütün atributları yitürmax demaxdur ki, bu da nə demax olduğunu bu həyatı yaşayanlardan və fərkinə yetenlərdən soruşmax, öqrənmax yetərlidur, çünki «yükün ağırlığını çəkan bülür».

Rus şovinizmi öz bədxah siyasətini həyata keçürtmax üçün bütün kanallardan istsfadə etmişdur. İllah da özünə sadik olan erməniləri məharətlə, ustaluxla kullanmışdur və ya kullanmaxdadur. Sovetlər birluği kurulandan sonra demişlər ki, bu kuruluşun əqrar sektorunu inkişaf etdürmax üçün kolxozsuz-sovxozsuz yaşiyamaz, mütlax lazımdur. Əbilə baxanda qoy ey yani. Bütün Gürcüstanda olduğu kimi Axısxa vilayətində də kolxozlar-sovxozlar kurulmaya başladı. Bu kuruluşun tərkibində zoraklux, kəsd etmax, kəsb etmax, sürgün, həbs, kulak, pantürkizm, panislamizm və s. kimi bəhanələr, şərləmələr var idi ki, bunları irəli sürərək irəldə gələnləri, varliləri, söz sahabları, aydınları, xocaları və s. aradan götürmax və savadsız və ya muti bir kütlə ilə kolxozlar-sovxozlar kurmax və istəduği məcraya düzəltmax kimi yollardan faydalanarax xalkı, milləti hər zaman korxi, baskı altında saxlamaynan millətimizi firavan yaşatmax yox da, əksinə hökumətin avucuna baxmax, eyni zamanda əllərindən alınduği topraxların, öküzlərin, malların, deqirmanların, toxumların və s. həsrətini çeka-çeka gün görməxdən (gün görməx, yaşamax saysax) başqa bişə dəqülidi. O zamanki (1936) Adıqön rayonunun birinci katibi Radıxan idi. (Türkiyədən gəlmiş Radıkyan familyalı bir erməni). O, KQB-nin cəsusı idi³⁵. Ona görə də KQB-nin cəsusları tərəfindən kurulmuş bəzi tələlərdən xəbəri olmiyan savadsız millət, tez-tez Türkiyənin sınırında atışmalara məruz kalurdilər. Geri

kaçanları da təqib edərək sudsuz-məhkəməsiz Axısxada olan Altun kalaya doldururdilər³⁶. Nəticədə ruslar, Axısxa türkləri Türkiyəyə keçərkən sınırdə güllələnmişlər deyə hər yerə cərkəkərdilər.

1936-1937-ci illərdə kolxozlar-sovxozlar kuryerux deyə hər bəhanəylə bu kuruluşun öqünə çıxmax istiyənləri məhv ediyərdilər. Əllərindən şəxsi mülklərinin alınması hər halda bu kimi hərəkətləri normal kabul edəmiyəndilər. Ona görə də Vətənlərini tərək etmax məcburiyyətinə kaliyərdilər. Bu millət bir Türkiyəyə yox, eyni zamanda Azərbaycanə, Bakiyə də köç ediyərdilər. Əbilə baxanda bu millət salt köç etmiş. 1813-1828-1829-1900-və s.

Dəyərlə oxuyucular. Bən sizə bir el aşığı haqqında məlumat vermax istiyərim. Göriyərsiz ki, bir başə onun həyəti və şəxsiyyəti şəqqında söylamaxdan isə daha çox siyasi həyatdan, siyasi kuruluşdan və siyasi yənetmədən söz açıyərux. Ona görə də bu mövzu çox geniş bir mövzu olmasına rəğmənlə bizi daha çox maraxlanduran bir mövzuya müraciət etmax ey olmazmi? Yaradanın, toprağının, millətinin fədaisi olan bu el aşığı kimdir? Çox təssüflər olsun ki, onun haqqında özünə məxsus əlimizdə tam məlumat olmamasına rəğmənlə az da olsa məlumat var. Ona görə çox təssüflər olsun diyərim ki, bu el aşığını tam öqrənə biləcəvuxmi? Əgər öqrənə bilsax var ya bu insanın bütün xüsusiyyətləri yüzə çıxduxca, görəcəvux ki, nəyinki sırada bir insan, aşix, xoca və s. o, eyni zamanda Axısxa türklərinin Yunus İmrəsidur. Hakkın camalına aşiq olanidur.

Gürcüstan cümhürriyyəti, Axısxa vilayəti Adiqön r-nun Pulatə kövündə (bəzi deyilənlərə görə 1872-ci yildə, ya da 1882-ci yildə) dünyaya göz açan el aşığı Aşix Məmməd Səfilə (Kuşolardan Yusüfzadə) yaşadığı Axısxa vilayətinə böyümüş və bir xocanın yanında tam oxumamış, çocuxlux yaşlarından şərlər yazmaya başlamışdur. Onun babası Yüsüf dədəy: «niyə mədrəsəyə getmiyənlə, oxusana» diyənda kiçik

Məmməd demişdi ki: «Bənim bilduxlarımı oxudiyərlər». Aşx Məmməd Səfilinin şerləri yüz yildən çoxdur ki, könüllərdə və dillərdə yaşıyır. Boqünə kimi də onun şerlərini əzbər bilən və söyliyan neçə-neçə insanlar var. Ama gəl ki, neçə binlərlə insanlarımız isə bilduxlarını gəndiynan barabar toprax altında gömülmüşdür. Bu el aşığının taleyinə bax ki, bilib də gömlənənlərin məzarları bəlli olmadığı kimi onun da məzari bəlli deyil.

Yunus İmrənin məzarı bəllimidir? Burası nasıldə bir-birlərinə oxşadı, elə dəqülmi? El aşığı Səfilinin məzarının gah Buxarada, gah Dərbənddə, gah da Sibirdə söyliyərlər. Buxarada öz oğlu Şahzadəyə bənziyan tacik bir oğlanın deduxlarına inansax o diyermiş ki, «bənim babam türkdür, aşıxdur, adi də Məmməd. Yüz yaşınacan yaşamış, son on yilini də kor oturmuşdur» deyə iddiada bulunmuşdur. Ona da Buxarada xəstəxanada rast gəlmişlər. 1955-ci yildə Özbəkistan SSR, Sır-Dərya r-nun Leninizm kolxozunda yaşıyan oğlu Şahzadənin kapısına Dağıstanlı Hüseyn adında (ləzgimi, orada yaşıyan azəri türkimi) gəlmiş və demiş ki bən, aşx Məmməd (Səfili) tanıyerim. Oğlu sorar ki, sən buni nəyinən isbat edərsin? O da aşığın yazduğı «Oyna sazım» rədifli koşmasını söylər və biz tərəflərdədür də sözüni eklar. Oğlu Şahzadə bu müjdəyə alti ədəd gümüş kaşuxlarını verür və diyar ki, bu kaşuxların biri onun kaşuğidur.

Məlumunuz olsun ki, bizim millət 1944-1956-yillər ərzində komendant saati altında yaşamışdır. Sibirdə sürgündə olmuş birisi demiş ki: «bən öz əlimlə Molla Məmmədi (Aşx Məmməd Səfili) Maqadanda türbəyə koydum».

El aşığı Aşx Məmməd (Səfili) 1937-ci yildə bəzi mənbələrə görə əlli beş yaşında, bəzilərinə görə altmış beş yaşında ikən mollalarınan barabar dutulmuşdur. Oninan barabar kövləsi olan Pulateli Molla Şəmşət də dutulmuşdur. O da Hemidlərdən idi, yəni kayınli-enişтали bir yerdə sürülmüşlər.

Dəyərli oxuyucularım. Aşix Məmməd (Səfili) hələ kurbətlux nədür, onun ağrılarını bilmədən, insanın mənluğunun nasıl tapdalana bülur deyə bunları üç kuplet «Kurbət» şerində belə diyer (bax: 1-ci mətn).

Bu mübarek insan, əlli beş yaşından sonra gerçəkdən də kurbətlux həyatını yaşamış, bütün zorluxlarını görmüş və nəhayət nəmsiz-nişansız yitmişdir. Siz təsəvvür ediyermisiz ki, insanın ahıl yaşından sonrasını bilmiyasın. Əgər o, həyatda ömrünün axırına kimi normal yaşasaydı (Axıxalılarının həyatını normal saysax) kim bülür ortalığa nələr çıxarda bülürdi. Hələ əlimizdə olanlara baxsax, görüyürük ki, Allah fədəisi, insan fədəisi, millət fədəisi, toprax fədəisi olan el aşığı Aşix Məmməd (Səfili) hələ yazdığı «İlahi» doxxuz kıtali bir şerində belə diyer (bax: 2-ci mətn).

İnsan kiçik tanrıdır demişlər. Gerçek mənada bu kiçik tanrı Böyük Tanrıyı biliyer, anliyer və o biri həyatda özünü əvliya-ənbiya, möminlərin sıralarında görmax istiyer. Dərk etmax yollarında irəliləmədə Allahi bilməyin yolidur. İştə bu mənada Aşix Məmməd (Səfili) ilk öncə özünü dərk etmiş, sonra sahib olduğu ilimlə dərk yollarına kədəm basmış və uğurla başa vurmaya hər vaxıt can atmışdır. Gənə bir neçə şerlər misali (bax: 3-cü, 4-cü və 5-ci mətnlər).

Aşix Məmməd (Səfili) Bakı milyonçusu Hacı Zeynalabdin Tağıyevin düzənlədiyi şer məclislərində dəfələrinan iştirak etmişdir. Eyni zamanda Hacı Zeynalabdin Tağıyevlə şəxsi dostluğu da olmuşdur. Azərbaycan xalqı və öndəri sayılan Hacı Zeynalabdin Tağıyev Axısxa Türklərini qardaşlıq duyğuları ilə qucaqlamışlardır. Doxsan üç hərbi (1887-1888) fəlakətimizdən sonrakı əsarət dönməi başladı. 1887-1915. Ərdahan və ədrəflərinin qətil, vəhşət, soy kırımı günlərində Moskva əsərəti kırx yil kara günlər millətimizə yaşatdığı yillərdə İslam Cəmiyyəti Xeyriyyəsini, başda Zeynalabdin Tağıyev olmaqla şükranla yada salmanın yeridir. Cəmiyyətin hamiyyələr varluğu o zamanın xalq şairlərinin

dastan və şerlərində dərin izlər buraxmışdır. Adıqönün Pulate kəndindən Kuşo oğlu Aşix Məmməd (Səfili), 1915-ci il Ardahan-Axisxa-Kars kırımından sonra öz yazdığı şerində belə diyer (bax: 6-cı mətn).

TOPLAYICILAR

Asif Hacı – 7, 8, 11, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 26, 27.

İlim Şahzadəyev – 1, 2, 3, 4, 5, 6.

Həcər Dədəyeva – 9, 13, 14.

Aydın Poladoğlu – 10, 12, 15.

23 sayılı nümunə «Əli Hüseyn oğlu Şamil (Şamilov). Axısqalı Xəstə Hasan (şeyrləri və şeyrlərinin yaranması haqqında söhbətlər), Bakı, Elm və təhsil, 2012» kitabından, 25 sayılı nümunə “<http://www.ahiskalilar.org/>” internet səhifəsindən götürülmüşdür.

ADLAR

Şəxs adları

Abaka xan, Abbas Hacıyev, Abdülmöhsün dədə, Adıgünlü Ömər Əfəndi, Aşıq Aslan Zarzimalı (Səfil Aslan), Aşıq Balabəy, Aşıq Balakışi, Aşıq Bayram, Aşıq Bezgün Sakunetli, Aşıq Bəsir, Aşıq Binəli, Aşıq Qaragöz, Aşıq Qafur, Aşıq Qərib, Aşıq Qəhrəman, Aşıq Molla Məhəmməd Yusif oğlu (Yusifzadə) Kuşoyev, Aşıq Üzeyir Fəqiri, Aşıq Süleymani, Aşıq Ülfəni (İrfəni), Aşıq Gülləli (Axışqalı Gülləli Xoca), Aşıq Şenlik, Aşıq Öməriy, Aşıq Nuru, Aşıq Üzeyir Fəqiri (Usta Üzeyir Fəqiri), Aşıq Əmrəhi (Səfil Əmrəh), Aşıq Murad Zarizamlı, Aşıq Nəcəf, Aşıq Nəcib, Aşıq Şavqi, Aşıq Əvəz, Aşıq Mirsis, Aşıq Pirverdi, Aşıq Müştəqi, Aşıq Rəqibi (Rəğibi), Aşıq Ruhani, Aşıq Zeyin, Aşıq Pəktayi, Aşıq Səfil Lado, Aşıq Eto, Aşıq Şükrü, Aşıq Səmayi, Aşıq Sümmani, Aşıq Ələsgər, Aşıq Seyfi, Aşıq Ələddin, Aşıq Nuru, Aşıq Məftuni, Axışqalı Pir Məhdi, Axıləkəli Daşdəmir, Axıləkəli Xasta Hasan, Axışqalı Pərtəv Bəy Qorxan, Axışqalı Mahmud Çirkini, Axışqalı Şəhri Əfəndi, Azqurlu İsmayıl Əfqan, Ali Osman, Aydın Poladoğlu, Bayram dədə, Beka (Böke), Baxşi beg əfəndi, Cabir Xalidov, Celalı Səddi Əşrəfov, Coşğundədəgillərdən Anşa İsmayıl qızı, Çanaq Əhməd, Çaxsal ağay, Çingiz xan, davulçu Mərdalı, davulçu Şahbaz, Dəmirəli Kuşu, Dəli Tami, Dərviş Ələmi, Dərdli Gözəl, Dəli Yusif, Eyilərdən Əhmədəğa, Əhməd Bəy Pepinov (Axıləkəli Əhməd Cövdət), Əvliya Abdul dədə, Əli Paşa Veysəloğlu, Əli Hüseyn oğlu Şamil (Şamilov), Fərhad Fəryadi, Fəhlül, Firaği, Fridrix Martin fon Bodenştedt, Güləhməd Şahin, Göyərçin nənə, Hanaklı Molla Dursun Məhzuni, Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Hemidağagillərdən Molla Şəmsət, Hemidağagillərdən Şişə Məhəmməd qızı, Husogillərdən Qayat Rəhman qızı, Həcər Dədəyeva, Heydər bəy, Xerolu Poteləgillərdən Məlik dədə, Xeveşenli Ali Sultan, Xmiroğulları bəyi, Xırtızlı Sevdayi, İbrahim İsfahanlı, İlim Şahzadəyev (İlim Səfili, Səfil İlim), İlyas İdrisov, İndusalı Musaoğlu, İsgəndər Nihani, İsmayıl Kazımov, Kibar dədə, Kikinetli Toromangillərdən Qafur Hüseynov,

Kobliyanlı Çərkəzoğlu, Kuşolardan Molla Maqsud, Kuşolardan Yusif, Qaçaq Nəbi, Qaracaoğlu, Qurbani, Qul Əhməd, qavalçı Əhməd, Lazistanlı Xoca, Lelvanlı Nuri xoca, Mirzə Şəfi Vazeh, Molla Məhlud, Molla Əhməd, Molla Yusif, Molla Kələş, Molla Sələh, Molla Xəlis, Misli, Mehیار Əhmədoğlu, Məvlüd Nurioglu, Məhəmməd Paşaliyev, M.Ə.Rəsulzadə, Mövlud ağa, Mustafa ağa, Məsəddin (şair), müğənni Müdir, müğənni Yunis, müğənni Nurəddin, müğənni Mikayıl, müğənni Zülfüqar, müğənni Lətif, Nəcihə Əhməd qızı, Nikolay, Osman Sərvər Atabəy, Pulateli Kuşogillərdən Gülcan Süleyman qızı, Pulateli Almas bibi, Posxoflu Aşıq Zülali (Qara Zülali), Radixan – Radikyan, Rza Şahvələd, Rəşid xoça, Səfil Kamil, Said Əfəndi, Sanquretli Şakir xoca, Sərkis Caklı, Şahismayıl Adıgünlü, Şərif Sultanov, Sınıxçı Əhməd, Şair Abdullah, Şimşək Sürgün Kaxaretti, Topçioğlu, Teymurləng, Usta Polad, Usta Mürtəz (Mürtəz dədə), Üzeyirlərdən Alisultan Məmmədov, Valeh Hacılar, Vanlı Oruc, Vəli Xulufu, Yunus İmrə, Zənavlı Bayraqdarlardan Səkinə Məhəmməd qızı, Zənavlı Bayraqdarlardan Əhməd Məhəmməd oğlu, Zəzəlalı Bəşət əfəndi, Zeynül Yektay, zurnaçı Mehri, zurnaçı Əmirşah, zurnaçı Şəhmərdan.

Sülalə adları

Atabəylər, Ağqoyunlular, Qaraqoyunlular, Caklılar – Altunqala bəyləri, İlvanlılar, Çobanlılar, Calayirilər, Kuşogillər, Qayadədəgil, Hemidağagillər, Coşğundədəgillər, Təmiroğullarıgillər, Toromangillər, Əcərəlilər, Dursundədəgillər, Bayraqdarlar, Yuxalar, Qurtalar, Dırcılar, Surolar, Husogillər, Səfərağagillər, Tahirdədəgillər, İşiqdəgillər, Ömürdədəgillər, Üzeyirlər, Durojalar, Yeqanağagillər, Çolaxgillər, Mollagillər, Poteləgil.

Coğrafi adlar

Persat dağı, Saburtağ dağı, Samasada dağı, Qarapıvar dağı, Yalbuz dağı, Baxacax dağı, Aşağıki yayla, Yuxarıki yayla, Naçıkeş buxanası (buzlu mağara), Kobliyan çayı, Dibsiz göl, Cazi gölü, Coç pıvarı, Qara pıvar, Cift pıvar, Süd pıvar, Gülbaxçanın pıvarı, Nəsüret pıvarı, Pulatə çərmüyü, Axaşən çərmüyü, Sabiyet dərə çərmüyü, Uraşel çərmüyü, Xevəşən çərmüyü, Arazında çərmüyü, Kükneli dərə çərmüyü, Aqobil çərmüyü, Axaşənlər tarlası,

Qostamalar tarlası, Qırıxlar tarlası, Nariya tarlası, Qıraclar tarlası, Çololar tarlası, Nakordalalar tarlası, Cuvari tarlası, Gülbaxça tarlası, Varazan tarlası, Cami tarlası, Sukuletlər tarlası, Qostama meşəsi, Hamzula meşəsi, Nakan meşəsi, Nadqur meşəsi, Axaşen meşəsi, Gülbaxça, Qamabaxça, Çəyürməbaxça, Ardmulbaxça.

Yaşayış məskənləri

İndusa, Ude, Şirinbek, Arzne, Çeçla, Tiflis, Saatlı, Borçalı, Qazax, Fərqanə.

Səfilinin qoşmasında səslənən yaşayış məskənləri

Kobliyan, Dersel, Namniyavur, Ququnaur, Kortsox, Sixisuban, Moxe, Kexvan, Çela, Səvirmiya, Apiyet, Görtuban, Zediban, Pulate, Laşe, Zarzima, Qoders, Utqusuban, Adigün, Rabat, Zana, Sire, Qorqul, Lelvan, Qaratuban, Sanqur, İcaret, Amxera, Gərze, Zazola, Kaxaret, Nude, Sise, Marel, Xana, Aral, Sarbastuban, Orçoşan, Badela, Papola, Cilvan, Posxov, Ardahan, Böyük Smada, Küçük Smada, Qomoro, Bolacur, Entel, Şolaver, Unsal, Bennara, Şoqay, Xero, Xeveşen, Varxan, Abastuban, Sabzara, Xarcam, Saxan, Saxni-sora, Gürcistan, Tutacuar, Kikinet, Zir, Quratuban, İliya-Siminda, Çüntəy, Sür, Şurda, Boqa, Kilde, Borcom, Çixe, Çurçuto, Parexay, Sulis, Axısqa, Sakunet, Temlala, Kopez, Suriyex, Sinis, Qorqisiminda, Soxtev, Qugel, Persay, Muqaret, Zigil, Aqara, Azqur.

Mərasim və oyunlar

Kəpçəxatun, Hocora oyunu, Qotsi oyunu, Tula oyunu, Qazix oyunu, Qospoda oyunu, Qayışvurdi oyunu, Novruz bayramı, Yılbaşı bayramı, Xıdırəlləz, Mövlud bayramı, Rəcəb bayramı, Qurban bayramı, Ramazan bayramı, «yığnax», «sıra türküsü», «sıra oyunu», «sıra masalı», «fincan-yüzük», «süpürgə seyri».

Camelər

Axısqada Əhmədiyyə cəməsi, Zedibanda Baratlı cəmə, Xeroda Xıroğulları cəməsi.

Məzarlıq və türbələr

Azqurda, Həppənə məhləsində Haçı Əhmədin türbəsi, Xarcamda Beglər məzarlığı, Naçar Xoca türbəsi, Varxanda Hasan Xoca, Nəsrəddin Xoca, Çeçlada İlyas Xoca, Cami məhlə, Mollagilli Sadıq Əfəndi türbələri, Derseldə Həzəm türbəsi, İskəndərin türbəsi, Celada Molla Əşrəf türbəsi, Moxedə Şəhri Əfəndi türbəsi, Saxanda Şaban dədə türbəsi, Qorzedə Abdul dədə türbəsi, Abastumanda Yarux qayadakı İbrahim dədə türbəsi, Xerxemdəki qərrib məzarlığı, Qaratüban piri, Posxovdakı Zazolanın türbəsi, Kikinetdə, Qaratubanda, Enteldə, Varxanda qərrib və şəhid məzarlıqları, Pulatedə və ətraf kəndlərdə Şəhidlər məzarlıqları, Qəriblər məzarlığı, eyilərdən Əhmədağa türbəsi, Aşağki məhlə məzarlığı, mum yanan Sukuletlər türbəliyi, Molla Məhlud türbəsi, əvliya Abdul dədə türbəsi, Lazistanlı Xoca türbəsi.

Qalalar

Altunqala, Zanav qalası, Azqur qalası.

QEYDLƏR

¹ Kiçik təhkiyəvi girişdən və lirik şeirdən ibarət bu epik-lirik formanı orijinal janr nümunələrindən hesab etmək olar.

² Aşıq Molla Məhəmməd Səfili haqqında 1980-ci illərin ortalarından topladığım məlumatı və əsərlərini ilk dəfə 1989-cu ildən başlayaraq məqalə (Gəl dönəlim o yerlərə, arkadaş! // Ulduz, 1989, 7; Qərib quşlar ötəndə: Mesxet türklərinin folkloru // Türk dünyası araştırmaları, 1990, 4 /İstanbul/; Qəriblik nəğmələri // Azərbaycan türkləri, 1990; Vətən dərdi, yurd dərdi // Milli folklor, 1991, 9 /Ankara/; Ahıska Türkləri folklorunda rus zülmünü anlatan motiflər // Bizim Ahıska, 2005, №2 (Ankara)...) və kitablarımda (Qəribəm bu vətəndə. Ahıska türklərinin etnik mədəniyyəti. – Bakı, Gənclik, 1992, 214 səh.; Ahıska türk folkloru. – Bakı, Mütərcim, 1998, 232 səh.; Ahıska Türk folkloru. – Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2001, 253 səh.; Axısqa türk folkloru. – Bakı, Nurlan, 2008, 280 səh.; Axısqa türkləri: Vətən bilgisi. İstanbul, 2009, 584 səh.) dərc etmişəm.

³ Axısqa aşıq və ümumən folklor mühitinin Borçalı və Çıldırından qismən fərqli cəhəti klassik yazılı ədəbiyyatın daha güclü təsiridir, bu da, yəqin ki, burada paşalığın saray ənənəsinin, dini və ilahiyyatçı məktəblərin fəallığı ilə izah oluna bilər.

⁴ Bir qədər sonra qeyd edəcəyimiz kimi, Adıgünlü Ömər Əfəndi ilə məşhur ədib, tərcüməçi Fridrix Martin fon Bodenshtedt qarşılaşıb və onun ustalıqına, müdrikliyinə heyran qalıb.

⁵ Axısqa türklərinin görkəmli şairi və ziyalı Cabir Xalidovun fikrincə, “Kuşo” sözü “quş” kökündən - qədim türk tayfası “quşçular”ın adından yaranıb. “Türk kultürü” dərgisinin 1966-cı il 4-cü sayında da Kobliyanlı Səfili (Mehmet Efendi/Hoca) Kuşoğullarından hesab edilir.

⁶ Səfilinin təvəllüdünün 1870, 1872, 1882-ci illər versiyaları da var, lakin həyatı ilə bağlı ağsaqqalların söylədikləri, hadisələrin xronologiyası 1870-ci ilin üzərində dayanmağa imkan verir. Tədqiqatçı Yunus Zeyrək də aşıqın 1870-1937-ci illərdə yaşadığı qənaətindədir.

⁷ Axısqa-Axılkelək ərazilərində hələ eramızdan yüz illər əvvəldən türk soyları məskunlaşmışlar, Kobliyan əraziləri də türklərin min illərlə yaşadığı tarixi torpaqlardır. Orta əsrlərdə də türklər buralarda hegemon toplum olmuşlar. Cənubi-qərbi Qafqazda daha dərin iz qoyan və Axısqa türklərinin əcdadları sayılan türk soyu isə buntürklərdir. Gürcü mənbələrində buntürklər haqqında ən qədim məlumata VII əsrin ortalarında yazılmış «Moksevay Kartlisay»da rast gəlinir. Mənbədə buntürklərin («bun» – xas, öz, soy, nəsil, yerli anlamında) 28.000 ailə olduğu və onların Msxetdən qərbdə Kür boyu saldıqları Sarkine, Kaspi, Odzrax və Urbnisi şəhərlərində və ətraflarda yaşadığı, Gürcüstanda hökmranlıq etdikləri, hətta ölkəyə gəlmiş döyüşkən hunların da yalnız buntürklərin razılığı ilə, vergi ödəmək şərti ilə Kobliyan bölgəsində - Zanavda yerləşdiyi bildirilir (Источники грузинских летописей. Три хроники // СМОМПК. Тифлис, 1900, 28-ci buraxılış, s.1-5, 44; Eləcə də bax: Леонти Мровели. Жизнь картлийских царей. М., 1979).

⁸ Altunqalanın qalıqları hələ də əvvəlki vəziyyətində qalır. Ümumən Axısqada tarixi abidələrin bərpası zamanı tarixilik qorunmalıdır. Axısqa qalası və Əhmədiyyə caməsi bütövlükdə yüksək səviyyədə bərpa edilsə də bəzi məsələlər – camenin günbəzinin qızılı rəngə boyanması, sahəyə xaç şəkilli daşlar qoyulması, turizm maraqları baxımından müəyyən əlavə detalların əlavə edilməsi türk və bəzi gürcü alimlərinin narazılığını doğurub və hətta Türkiyə və Gürcüstanın dövlət başçıları səviyyəsində müzakirə edilib (<http://www.svoboda.org/content/article/24951371.html>).

⁹ Türklərin cənubi-qərbi Qafqazda hegemonluğunu bu maraqlı fakt da təsdiq edir: həmin dövrlərə aid gürcü mənbələrində indiki Gürcüstan ərazisi «Kartveloba (Gürcüstan)» və «Didi Türkoba» («Böyük Türküstan») adlı iki hissəyə bölünür! (Бах: Картлис Цховреба (История Грузии). Тбилиси, 1955, Т.1, с. 320; Ш.А.Месхиа. Дигорская битва. Тбилиси, 1974, с. 25; Н.Н.Шенгелия. Сельджуки и Грузия в XI веке. Тбилиси, 1968, с. 301; А. Юнусов. Месхетинские турки: дважды депортированный народ. Б., 2000, с. 34).

¹⁰ Posxov yaxınlığındakı Caksu qalasının adıyla tarixə düşmüş qırpaq əsilli Axısqa Caksu atabəyləri sülaləsinin nə-

lindən Feyzulla bəyin oğlu olan Osman Sərvər bəy 1886-cı ilin 20 avqustunda Axısqada anadan olmuşdur (anası dövrünün görkəmli ziyalı, şərq dilləri mütəxəssisi Feyzixan oğlu Hüseyn Əfəndinin qızı Zeynəb xanımdır). Axısqa Əmər Faiq Əfəndidən ilahiyyat və türk dili dərsi almış Osman Sərvər bəy 1904-cü ildə Tiflisdə real gimnaziyanı bitirmiş, Peterburqda, Almaniyanın Saksoniya vilayətində və Breslav universitetlərində mühəndislik, kənd təsərrüfatı və hüquq təhsili almışdır. 1917-ci ildə vətənə döndən Osman Sərvər bəy bütün həyatını milli mücadiləyə, siyasi və hərbi fəaliyyətə həsr etmişdir. Milli təşkilatlar, könüllülərdən ibarət özünümüdafiə qüvvələri təşkil edən Osman bəy qədim atabəy nəslindən qalan şəxsi əmlakını, bütün var-dövlətini də xalq yolunda sərf etmişdir. Məhz Osman bəyin şücaəti, sərkərdəlik istedadı və təşkilatçılığı sayəsində Axısqa-İqdır bölgəsinin türk əhalisi rus, bolşevik, erməni qırğınlarından xilas olmuşdur. Geniş miqyaslı şəxsiyyət olan Osman bəy Bakı, xüsusən «Bakı İslam Xeyriyyə Cəmiyyəti», Milli Hökumət və Türkiyə rəsmiləri ilə əlaqələr yaratmışdır. Onun az saylı qüvvələrlə düşmən nizami orduları və quldur dəstələri üzərində qələbələri də hərbi sənətinin nailiyyətlərindən hesab oluna bilər. 1918-ci ilin aprelinde Axısqa ingilislərə arxalanan erməni quldurlarından təmizləyən də Osman Sərvər Atabəy olmuşdur. Soydaşlarını soyqırımından qurtarmaq məqsədilə Osman Sərvər bəyin yaratdığı Axısqa-Axıləkək Müsəlmanları Milli Şurası (Cənubi-qərbi Qafqaz əhalisinin haqlarını qoruma mərkəzi) 25 dekabr 1919-cu ildə Axısqa muxtariyyətini elan edir. Sovetlərin gəlişilə Türkiyəyə mühacirət edən Osman Sərvər Atabəy sonradan Türkiyənin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etmiş, 1924-cü ildə Ərdəhandan millət vəkili seçilmiş, mədəni işlərində, elm sahəsində çalışmış Osman Sərvər bəy 1962-ci ildə nəvəsi Feyzulla ilə birlikdə yol qəzasında həlak olur. Bu qəhrəman və zəki insanın adı Axısqa türkləri və ümumən türk dünyası tarixinə qızıl hərflərlə yazılmağa layiqdir.

¹¹ Axısqa-Axıləkək mahalı ulu dağlar, sıx meşələr, dərin dərələr, bərkətli vadilər, ovalar diyarıdır. Bu qədim mahal Kiçik Qafqazın iki dağ silsiləsinə – hazırda Mesxet və Cavaxet adlandırılan sıra dağlara sığınır. Uzunluğu 150 km-ə çatan, ən uca yüksəkliyi 2850 metr olan Axısqa-Əcərə (Mesxet) dağları yuxarı

Kür, Posxov, Çorox çayları hövzəsi boyunca uzanır. Axısqa dərəsi nisbətən geniş və açıq sahədir. Bu dərənin ətrafları meyvə bağları və meşəliklərdir. Axısqa dərəsi özü dəniz səviyyəsindən 800-1200 m. yüksəklikdə yerləşir. Eruşet, Arsian, Mesxet sıra dağlarının ətəklərinin qəhvəyi meşə torpaqlarında palıd, vələs, fisdıq ağacları bitir. Dəniz səviyyəsindən 1500 m-dən yuxarılarda isə enliyarpaqlı ağaclar ağ şam və şam meşələri ilə əvəzlənir. Daha yüksəklikdə, 1900-2200 m.-də geniş və zəngin alp çəmənlikləri başlayır. Yüksək hündürlüyə baxmayaraq, burada əbədi qar və buzlaqlar yoxdur, yayda qar əriyir, gur subalp və alp çəmənliyi hər yanı tutur. Axısqa bölgəsinin iqlimi mülayim dəniz iqlimidir. Orta illik yağıntı 500-650 mm., yanvarın orta temperaturu mənfi 5-6⁰-dir, bəzənsə 20-26⁰-yə çatır. Axısqa dərəsində yay isti keçir, orta temperatur 20-21⁰ olur. Kobliyan bölgəsi Axısqa nın xüsusi təbii füsunkarlığı ilə seçilən dağlıq hissəsini əhatə edir.

¹² Adıgünlü Ömər Əfəndi // «Ana yurdum» qəzeti, 1998, kəsım, № 4.

¹³ Şərif Sultanov. O illərin ağır yaddaşı //«Sovet Gürcüstanı», 23 yanvar 1990-cı il. Qeyd edək ki, Azərbaycanın Saatlı rayonunda məskunlaşmış adıgünlülərin qurduğu “Adıgün” qəsəbəsi ölkənin ən abad yaşayış məskənlərindən biri, sovet dövründə fəaliyyət göstərmiş Adıgün kolxozu isə ən qabaqcıl təsərrüfatlardan biri idi.

¹⁴ Zənav çərmüyünün mineral suyu hazırda “Zənavi” adı ilə istehsal olunur. Qeyd edək ki, Axısqa türklərində isti mineral bulaq bildirən “çərmük” (İ.Kazımovun çərmüyü “göl” kimi çevirməsi səhvdir – <http://ahiska-az.narod.ru/m025.htm>) türk sözüdür və onun mənşəyinin ermənicə “cermuk”la bağlanması (Bax: Xəlil Əliyev. 40-cı otaqdakı tilsimlərin açarları. (Borçalı, Axısqa, Qazax toponimləri). “Elm”-2008, s.193) yanlışdır (bəzi mənbələrdə “çermik”in yunan mənşəli olması ehtimalı da özünü doğrultmur). Əslində, ermənilərin işlətdiyi “cermuk” sözü türk “çərmük” – “çermik” (isti mineral su, sulu yer, kutlu kaplıca) sözündən yaranıb: “Çermik: (Çer/Yer). Suyun toplandığı yer demektir. İddia edildiği gibi Ermenice değildir. Ermeniceye Türkçeden geçmiştir. Çer kökü Türkçede ve Moğolcada Yer ile ilgili anlamlar taşır” (Deniz Karakurt. Türk Söylence Sözlüğü.

Açıqlamalılı Ansiklopedik Mitoloji Sözlüğü. e Kitap. 2011, s.70 // <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/tr/0/00/TurkSoylenceSozlu gu.pdf>).

¹⁵ Axısqanın müxtəlif yerlərində çıxan şəfəli bulaqlar üzərində müalicə üçün çərmük hamamı, çubuq hamamı, türbələr, hücrələr qurulmuş. Çərmük – yerdən çıxan qaynar mineral çeşməyə deyilir, ətrafında çala qazılar, ətrafında koma qurular, çalaya cürbəcür dağ otları tökülər, xəstələr bir neçə saat üstündə oturarmış. Ən məşhurları – Abastuman, Axaşen, Pulate, Arazında, Küknəlli dərə çərmüyü, Sabiyet dərənin çərmüyü hesab olunur. Çərmüklər sonsuzluğa, dəri xəstəliklərinə, yelə qarşı xüsusilə xeyirli imiş. Məsələn, Pulate çərmüyü mədə, qasıntı xəstəliklərinə, Küknəlli dərə çərmüyü qotura, Sabiyet dərə çərmüyü qasınmaya, Abastuman – sonsuzluğa əlaç edirmiş. Axaşen çərmüyündə Lek ağacına niyyətlilər ip bağlar, saselə, çamaja, qosxur kimi otlarla müalicə olunarlarmış. Çubuq hamamı da çərmük kimi qaynar təbii çeşmə üstündə qurularmış. Çeşmə ustdə çubuqdan koma düzəldilər, içinə xüsusi otlar döşənər, uşağı olmayan qadın bir neçə gün bu komada qalarmış. Çayqara – şəfəli soyuq bulaqlara deyilərmış.

¹⁶ Kobliyanlılar yurdlarında bitən neqə gülü (sancıya dərman), saleka otu (yara, çiban, ciciloba – itdirsəyinə dərman), cincar (gicitkan), gəlo (böyrək, mədə ağrılarına əlac), diya (mədəyə dərman), ciyançola, gme, qazayağı, pampara (yemlik), sataso, açikela, gəlinbarmağı, çəmən (ot adı), kondar, pitna (nanə), telpəncəri kimi şəfəli və yeməli otları yaxşı xatırlayırlar.

¹⁷ Axısqa-Axırkələk mahalı Kür, Pərvanə, Posxov, Çorox, Axılkələk, Caksu, Oşorasu, Xeveşen, Abastuman, Xarcam, Laşə, Arzine, Kobliyan çayları, Cazi, Dibsiz, Pərvanə, Qotur, Sabiet, Qara, Hozan, Saqam, Garaskun, Madatana, Xançala, Tuman, Hundun gölləri, Savuk, Zanduxli, İncə, Qara, Taxtali, Daşlı, Qumlu, Yapılı, Port, Coç, Çift, Ramazan, Bəyaz, Gügümpatladan, Süd, Çəmi, Qındıs, Toxuz gözəl, Qərincəri, Qun, Almanın suyi, Xeveşen suyi, Məmmədali, Rəşidağa, Məhrəmdədə, Hüseyndədə, Paşa, Piri, Hasan, Kupra, Quvana, Məhəmməddədə puvarları ilə məşhurdur.

¹⁸ Axısqada, o cümlədən Kobliyan ərazisində tarixi gül-baxçalar çoxdur. 1920-ci ildə Varxanda dünyaya göz açmış

Buğligillərdən Günəş Müzəffərova (qız nəslə Çolaxgillər) söyləyirdi ki, «Varxan Gülbaxçasından Kərəm gəlib keçmiş, keşmiş qızı verməmiş, Kərəm də belə demiş:

*İrmax kənarında əsbab yuyanlar,
Yuyub-yuyub gül dalına qoyanlar,
Bənim Əslim bunnan keçdi, gördünmi?»*

¹⁹ Axısqa elində bəlli məzarlar, türbələr çox imiş. Bəlli məzarlar arasında eyilər (müqəddəslər) məzarları, şəhid, qərib, ərən, övliya məzarları xüsusi sayqılanırmış. Bəlli məzarları ziyarət edənlər dua oxutdurur, qurban kəsir, ətmək, şirni qoyur, əhd eləyirmiş. Rəvayətə görə eyilər (müqəddəslər) məzarlarından, ərən, övliya türbələrindən gecələr işıq gələr, mum yanarmış. Azqurda, Həppənə məhləsindən yuxarıda Haçı Əhmədin türbəsi, Xarcamda Beglər məzarlığı, Naçar Xoca, Varxanda Hasan Xoca, Nəsrəddin Xoca, Çeçlada İlyas Xoca, Cami məhlə, Mollagilli Sadiq Əfəndi türbələri, Derseldə Həzəm türbəsi, İskəndərin türbəsi, Celada Molla Əsrəf, Moxedə Şəhri Əfəndi türbəsi, Saxanda Şaban dədə türbəsi, Qorzedə Abdul dədə türbəsi, Abastumanda Yarux qayadakı İbrahim dədə türbəsi el arasında xüsusilə sayqılanırmış. Rəvayətə görə gecələr bu türbələr nurlanar, üstlərində mum yanarmış. Türklər xalq qəhrəmanlarını, el yolunda ölmüş igidləri, şəhidləri də eyilərdən – müqəddəslərdən sayır və onların məzarlarına səcdə edirlər; şəhid məzarlarına qurban verilir, niyyət dilənir, xəstələr, sevgililər, sonsuzlar, yol gözləyənlər pənah gətirirmiş. Uşağı olmayan qadınlar bəlli məzara şal qoyur, bir-iki gün sonra onü götürüb belinə bağlayırmış. Axısqa türklərinin mənəviyyatında qəriblik anlayışı əzəldən mühüm yer tutmuşdur. Axısqa qanın kəndlərində qəbiristanlıqlarda şəhidlərlə yanaşı, qəriblərin də ayrı məzarlıqları olub. Qərib məzarları da eyilər məzarlarından sayılıb, müqəddəsləşdirilib. Pulatedə, Kikinetdə, Qaratubanda, Enteldə, Varxanda yerləşən qərib və şəhid məzarlıqları bütün mahalda məşhur imiş. Bəzi türbələr müəyyən dərdlərə əlac etməsilə ad çıxarıbmış. Enteldəki ziyarətqaha südü qıt olan analar gələr, Xerxemdəki qərib məzarlığına yağmuru kəsməkdən ötrü qurban verilər, Qaratuban pirinə ruhi xəstələr üçün nəzir deyilər, Posxovdakı Zazolanın türbəsinə gec ayaq açan uşaqları gətirirmişlər.

Bəlli məzarı ustdə bitən ağaclar da müqəddəsləşdirilir, bəzən əski məzar itir, yerində ağac qalır, onlar da ziyarətə kimi dəyərləndirilmiş. Rəvayətə görə, belə ağaca balta vürəndə, yerindən qan çıxarmış.

²⁰ Məzar kultu xarabalıqlara sitayişlə daxilən bağlıdır. Xarabalıqlara türklər «peg» deyir və onları «saabli» (sahibli) yer, qorxunc məkan hesab edirlər. Ən məşhur peglərdən biri Azqurdakı Ulu came xarabalığı imiş, Ulu came xarabalığı da «saabli» yer sayılmış, yəni bura cin-şeytan yiyələnibmiş və gecələr ora getmək olmazmış. Ulu came yanından şər qarışan vaxtı keçən adamı cin vurur və o «ərüşərmiş». Ərüşmüş (xəstələnmiş, cinlənmiş) adamı sağaltmaq üçün ona iki «nuxsa» (dua) yazılar, duanın biri yerə basırırlar, digəri xəstənin boynundan asılmış. Ərüşik dəymiş yerə isə şərbət çilənər, mum yandırılmış. Utkusuban pegləri, Çeçladakı Zurgenul pegləri də çox qorxunc yer kimi tanınıb. Rəvayətə görə, axşamlar və gecə səhərəcən bu peglərdən çalğı, davul-zurna səsi gələr, işıq yanarmış.

²¹ Lakin qeyd edək ki, bütün Qafqazda olduğu kimi, Axısqada da cındarlıq bəzən ifrat xurafata çevrilib və Axısqaqanın marifərpərvər ziyalıları hələ keçən əsrin əvvəllərindən cındarlığı tənqid etmiş, xalqı elmə, savada çağırmışlar. Yalnız yerli əhaliyə deyil, hətta qonşu obaların əhalisinə, gürcü qadınlarına da «xidmət» göstərən Axısqa cındarlarının fəaliyyəti haqqında satirik məktub «Molla Nəsrəddin» jurnalında dərc olunub: «Axısqa uyezdində Azqur kəndindən yazırlar: «Bu il həmd olsun cındarlarımızın bazarı rəvnəqlidir. Çünki Gürcüstanda kazakların vəhşi rəftarlarından qorxub meşələrə qaçan və dəli olan arvad-uşaqların sanı xeyli ziyadədir. Bunlardan bizim xoşbəxt məmləkətimizə hər həftə müalicə üçün dəstə-dəstə gəlirlər. Bizim başımızı uca edən cındar mollalarımızın allah ömürlərini qiyamətə qədər uzatsın. İdarədən: kim deyir ki, Axısqa və Acara müsəlmanları gürcülərə kömək etmirlər?» («Molla Nəsrəddin», 23 iyun 1906, № 12, s. 3.).

²² M.F. Kırzioğlu. Kars Tarihi. C. 1. İstanbul, 1953, s. 553-554.

²³ Kobliyan (Altunqala) bölgəsindən olan Çərkəzoğlu (XVIII-XIX əsrin əvvəlləri) hələ Tiflis (1801) və Şirvanın (1806) rus işğalına belə münasibət bildirmişdi:

*Koca Gence, Şirvan alkan boyandı,
Ülema yatağı Şeki de yandı,
Tiflizen Azqura geldi dayandı,
Bunlar bize hitab: «uyan», değil mi?*

Xalq şeirində də rus işğalının acı nəticələri geniş əks olunub:

*Əhmədiyyə camesi söküldü,
Arabayla Urusetə çəkildi,
O vaxt mislimanın beli бүküldü,
Ağla, nənəm, ayrılacax zamandır.*

*Qara dəniz axmam diyor,
Ədrəfini yıxmam diyor.
Adı gözəl Osman Paşa
Axısqadan çıxmam diyor.*

*Qara dəniz axar gedər,
Ədrəfini yıxar gedər.
Adı gözəl Osman Paşa
Axısqadan çıxar gedər.*

*Sari urus gəməsi,
Həp irəli, həp geri,
Nikolay, gözüün çıxsın,
Dul qoydun gəlinləri.*

²⁴ Bax: Asif Hacı. Axısqa türkləri: Vətən bilgisi. İstanbul, 2009.

²⁵ Bax: Abbas Hacıyev. Tiflis Azərbaycan teatrı. B., 1984; Abbas Hacıyev. Tiflis Azərbaycan və Adıgün türk teatrı. Bakı, 2006; Prof.Dr. Abbas Hacıyev. Adıgön Türk Tiyatrosu // “Bizim Ahıska”, 2008, Sayı 9 (http://www.ahıska.org.tr/wp_pdf/sayi9/parcali/21_Sayi9.pdf).

²⁶ İsmayıl Kazımov. Axısqa türklərinin iman yeri – Kobliyanlı Aşıq Səfili // <http://www.axıska.narod.ru/2.htm>. (məqalə “Dədə Qorqud” toplusunda da çap edilib).

²⁷ “Səfil” sözü, Cabir Xalidovun da təsdiqlədiyi kimi, Axısqa türklərinin dialektində “sərgərdan” yox, sakit-sakin, həlim, sülhpərvər mənalarındadır. Zənavlı Səkinə Məhəmməd qızının şeirindən aşağıdakı parça da bu fikri təsbitləyir:

*Onlarla keçərdi dövrənlər dəmlər,
Sülh tərəfdari, səfil adamlar...*

Aslan şairin aşağıdakı bəndi də eynilə:

*Günahım nə idi, atdin çöllərə,
Niya azar verdin səfil dillərə,
Həsərət qoydun bəni bizim yerlərə,
Gəlsəm bulurmiyim, ey gözəl Vətən!*

²⁸ Yunus Zeyrək bu soyadı Bibinoğlu kimi verir.

²⁹ Bax: Asif Hacı. Qəribəm bu vətəndə: Axısqa türklərinin etnik mədəniyyəti. – Bakı, Gənclik, 1992; Asif Hacı. Axısqa türkləri: Vətən bilgisi. İstanbul, 2009.

³⁰ Zeynalabdin Makas yuxarıdakı şeirdən 1-ci və 2-ci bəndi eynilə vermiş, əlavə aşağıdakı 2 bəndi (1-ci və 2-ci bəndlər kimi) dərc etmişdir (<http://atam.gov.tr/milli-birlik-ve-berabelligimizde-ozanlarin-rolu/>):

*Sabi-sıbyan ata-ana izlerler,
Petek yavruları gibi sızlarlar,
“Yandım, medet” deyu yolu gözlerler,
Çöktü zulmet pus, dumanı yetiştirdi.*

*Çöktü pusla duman, görünmez dağlar,
Tâ burc-ı eflâke dayandı ahlâr,
Kuruda hayvanat, denizde mahlar
Çalkalandı bahr-ummana yetiştirdi.*

³¹ Aşıq Səfilinin bədii irsi yalnız hafizələrdə qaldığından, bəzi əsərlərin müəllifliyi dolaşır düşür. “Nə gözəl uymuş” şeirinin Axısqa türklərindən topladığımız təxminən eyni variantlarının həm Sümmanın, həm də Səfilinin şeiri kimi

təqdim edilməsini də bununla izah edə bilərik. Sümmanın adı ilə yazıya aldığımız variant:

NƏ GÖZƏL UYMIŞ

*Çıxdım bu dağlara, duman bürümüş,
Duman bu dağlara nə gözəl uymuş,
Razi oldum haxdan gəldən qəzaya,
Sabır möminlərə nə gözəl uymuş,*

*Dügündə - bayramda edərlər zinət,
İslama buyurmuş farz ilə sünnət,
Yezidə cəhənnəm, möminə cənnət,
Nalet kor şeytana nə gözəl uymuş.*

*Sümmani der, İncil endi İsaya
Dil verildi əlindəki əsaya,
Zabur-Davuda, Tövrat - Musaya,
Quran Məhəmmədə nə gözəl uymuş.*

³² Klassik mənada dastanlarla yanaşı, səyahətnamə xarakterli, eləcə də tarixi məzmunlu lirik-epik əsərlərə də Axisqa aşiq ənənəsində dastan deyilir.

³³ Bu mətni janr formasına görə dəyişmələr bölməsində vermişik.

³⁴ Aşıq Məhəmməd Səfilnin nəvəsi İlim Şahzadəyev 1951-ci ildə Özbəkistan Respublikası Sır-Dərya vilayətində anadan olmuş, 50-ci illərin ortalarında ailəsi ilə Azərbaycana köçüb Saatlı rayonunun Fətəlikəndində yaşayırdı. İlim Şahzadəyev Səfil İlim və İlim Səfili imzalarıyla da şeir yazırdı. 1986-cı ildə ilk görüşümüzdən onun şəxsiyyətinin nəcibliyinin, şairlik istedadının, alovlu yurd sevgisinin şahidi oldum. Fətəlikənddəki folklor ekspedisiyalarımnda mənə həvəslə müşayiət edərdi. Təqdim etdiyi bu dəyərli materialı əvvəllər də çap etdirmişdim. Nə yazıq ki, vaxtsız əcəl İlim dostumuzu bu dünyadan tez apardı, Allah rəhmət eləsin.

³⁵ Çarizm və sovet dövründə türklərin, müsəlmanların taleyində məşum rol oynamış ermənilər Axisqa türklərinə qarşı da

XIX-XX yüzillərdə geniş terror, siyasi təxribat, qətlər törətmişlər. Ermənilər Axısqa türklərinin sürülməsində, bir qədər sonra Fərqanə hadisələrində də öz məkrli rollarını oynamışlar.

³⁶ Altunqala Axısqa şəhərində deyil, Adıgün rayonu ərazisində – Adıgün qəsəbəsindən Zənav və Qomoro istiqamətində 7 km. məsafədə, Bolacurdan şimala doğru cığırla 3,5 km., Şoqadan isə 0,5 km. aralıda yerləşir.

Asif Hacı
Axısqaılı Aşıq Molla Məhəmməd Səfili
Bakı – Mütərcim – 2014

*Kitab «Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzində
səhifələnmiş və çap olunmuşdur.*

Çapa imzalanıb: 19.02.2014.
Format: 84x108 1/32. Qarnitur: Times.
Həcmi: 5,25 ç.v. Tiraj: 300. Sifariş № 31.
Qiyməti müqavilə ilə.

TƏRCÜMƏ
VƏ NƏŞRİYYAT-POLİQRAFIYA
MƏRKƏZİ

Az 1014, Bakı, Rəsul Rza küç., 125
596 21 44; 497 06 25; (055) 715 63 99
e-mail: mutarjim@mail.ru

www.mutercim.az